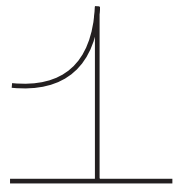

His toria scholas tica

2026
12

Mezinárodní časopis
pro dějiny výchovy a vzdělání

International Review
for History of Education

Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského

Praha 2026

Historia scholastica

Číslo 1, červen 2026, ročník 12

Number 1, June 2026, Volume 12

Šéfredaktor Editor-in-chief

PhDr. Jan Šimek, Ph.D. (jan.simek@nmpk.cz)

Redakční rada Editorial Board

prof. PhDr. Martin Holý, Ph.D. (Historický ústav Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
prof. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze)
Mgr. Magdaléna Šustová (Muzeum hlavního města Prahy)
prof. Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (Università di Macerata)
prof. Dr. Antonella Cagnolati (Università di Foggia)
prof. Dr. Marcelo Caruso (Humboldt Universität Berlin)
prof. Dr. Lucien Criblez (Universität Zürich)
prof. Dr. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)
prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)
prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)
prof. PhDr. Blanka Kudláčková, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnavě)
prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)
prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)
prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Historický ústav Akademie věd ČR)
prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)
prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)
prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Výkonná redaktorka Executive Editor

Mgr. Lucie Bortová (bortova@nmpk.cz)

Vydavatel Publisher

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského
Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, Česká republika, IČ 61387169, www.nmpk.gov.cz

Obálka a grafická úprava Cover and Graphic Design

Pavel Průša

Sazba Type Setting

Mgr. Lucie Bortová

Časopis *Historia scholastica* vychází 2× ročně. *Historia scholastica is published twice a year.*

Indexováno v Indexed in

SCOPUS, ERIH+, DOAJ, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory

ISSN 2336-680X (online)

Číslo registrace MK ČR E 22258

Obsah

Contents

- Úvodník** 5 — Jan Šimek
Editorial
- Studie** 13 The Role of Nature in (Latin) Education in the Bohemian
Studies Lands in the 16th and Early 17th Centuries
— Martin Holý
- 33 Johann Christoph Döll (1808–1885), „Der Erzähler,
ein belehrendes Lesebuch für Jedermann“ (1850).
Zu Entstehung, Konzept und Gebrauch eines
Lehrmittels für den Unterricht im Männerzuchthaus
Bruchsal
*Johann Christoph Döll (1808–1885), „Der Erzähler, ein belehrendes
Lesebuch für Jedermann“ (1850). On the Origin, Concept, and Use
of a Teaching Aid for Instruction in the Bruchsal Men's Prison*
— Daniel Oelbauer
- 57 Vzdelávanie v službách plánovaného hospodárstva:
Priemyselné školstvo na Slovensku (1948–1953)
*Education in the service of a planned Economy: Industrial
Education in Slovakia (1948–1953)*
— Soňa Gabzdilová & Mária Ďurkovská
- 87 The Mediterranean University Cruise of 1933: A Symbol
of Pedagogical Renewal in the Second Spanish Republic
— Andra Santiesteban & Jaime del Rey Tapia
- 113 Die Grauzonen der „Volksgemeinschaft“ –
Ein erzwungener Gang ins Unbestimmte
*The Grey Areas of the „Volksgemeinschaft“ – A Forced Descent
into Indeterminacy*
— Jakob Benecke

**Studie
Studies**

- 139 Carl Friedrich Riemanns (1756–1812) Studienaufenthalt (1780) an der Rochowschen Musterschule in Reckahn und seine Publikation in vier Auflagen (1781/1792/1798/1809). Beobachtungen – Beschreibungen – Folgerungen
Carl Friedrich Riemann's (1756–1812) study visit (1780) to Rochow's model school in Reckahn and his publication in four editions (1781/1792/1798/1809). Observations – Descriptions – Conclusions
— Frank Tosch
- 165 Nature and Art – The Role of Nature in Hungarian Visual Culture Education since the 1990s, with a Focus on Post-2010 Curricular Reforms
— Erika Anna Turzai & Beatrix Vincze
- 193 Dětské útulky jako možnost a specifická forma institucionální péče o děti předškolního věku v českých zemích a v Československu
Children's shelters as an option and a specific form of institutional care for preschool-aged children in the Czech lands and in Czechoslovakia
— Eva Maria Hrdinová & Karel Konečný

Editorial

The current issue of the journal presents eight studies from the field of the history of education (*Historische Bildungsforschung*). The published articles exhibit considerable chronological, geographical, and thematic diversity. The thematic scope of the contributions spans from the early modern period (the sixteenth century) to reflections on curricular reforms in **the first quarter** of the twenty-first century. Geographically, the authors focus primarily on Central Europe – specifically the Bohemian lands, Slovakia, Germany, and Hungary – with a comparative extension provided by a study on the history of education in Spain. Despite the absence of a single overarching theme, several natural thematic clusters emerge. These concern the role of nature and aesthetics in education, the instrumentalization of schooling by authoritarian or totalitarian regimes, and, finally, the phenomena of educational reform and emancipation.

The first thematic group consists of studies reflecting on nature and its educational, ethical, and aesthetic functions across centuries. An early modern perspective is introduced by **Martin Holý**, who analyzes the role of nature in Latin education in the Bohemian lands during the sixteenth and early seventeenth centuries. Avoiding a one-sided theological or philosophical interpretation, the author draws on a broad range of source material (school regulations, university disputations, and Comenius's *Informatorium maternum*) to demonstrate how the contemporary theocentric worldview was intertwined with the moral formation of the individual through botanical metaphors and the systematic observation of the natural order. This research is chronologically followed by **Frank Tosch**, who focuses on the turn of the nineteenth century in Prussia. Examining four editions of a text by C. F. Riemann (1781–1809), Tosch documents the reception and dissemination of the enlightenment reforms implemented at the Rochow model school in Reckahn and their influence on the Potsdam Military Orphanage. Tosch demonstrates that the reform consisted both in

transforming material conditions (emphasizing light and fresh air) and in the gradual professionalization of teachers, moving philanthropic ideas toward Pestalozzian methods. A counterpoint to these historical analyses is provided by **Erika Anna Turzai and Beatrix Vincze**, who shift the focus to the present day. They examine the role of nature and the Nature Art movement in Hungarian visual culture education and museum pedagogy from the 1990s through the curricular reforms after 2010. Based on a qualitative analysis of curricula and manuals, the authors capture a shift from an earlier experiential approach to outdoor activities toward a contemporary conceptual framework that links art education with environmental awareness.

The second distinct line of this issue is formed by contributions analyzing education and school institutions as tools of state control, rehabilitation, or ideological indoctrination. Situated in the mid-nineteenth century, the study by **Daniel Oelbauer** examines specific teaching aids in penal institutions, focusing on Döll's 1850 reading book designed for the men's prison in Bruchsal, Baden. Through the licensing processes of this textbook, the author uncovers the institutional aims of contemporary prison pedagogy and the Ministry of Justice, while also touching upon period writing practices and the issue of plagiarism in textbook compilation. The challenges of the twentieth-century totalitarian state are addressed by **Jakob Benecke**, who examines the National Socialist dictatorship. Using the structures of the Hitler Youth (*Hitlerjugend*) and its special units (*Sonderbanne*), he analyzes the ideological "grey areas" (*Grauzonen*) arising between the totalitarian pressure for inclusion into the racially defined community (*Volksgemeinschaft*) on the one hand and the threat of exclusion on the other, tracing their biographical impact on growing youth.

Two subsequent texts address the apparatus of control and social engineering under the post-war communist regime in Czechoslovakia. **Eva Maria Hrdinová and Karel Konečný** explore the history of day nurseries (*dětské útulky*) as a specific form of institutional pre-school care. Utilizing the methodology of conceptual history (*Begriffsgeschichte*), the authors first analyze the terminological development

(nursery, day-care center, asylum) in Austria-Hungary and interwar Czechoslovakia, subsequently illuminating the rapid expansion of agricultural and industrial nurseries in the 1950s. Based on extensive archival research, the text demonstrates how these specific facilities, which supplemented the existing network of kindergartens, served as an economic tool of the state to release labor during the collectivization of agriculture. Parallel developments in Slovakia between 1948 and 1953 are reflected by **Soňa Gabzdilová and Mária Ďurková**, who analyze Slovak vocational and technical secondary education during the first five-year plan. The authors demonstrate how industrial schools were subordinated to the goals of a centrally planned economy, resulting in the ideological instrumentalization of the teaching profession, where institutional autonomy was suppressed in favor of producing politically loyal cadres.

The final contribution to this issue departs from the preceding analyses of power and directs attention to the emancipatory and innovative potential of pedagogy. **Andra Santiesteban and Jaime del Rey Tapia** present the Mediterranean University Cruise of 1933 as a key educational initiative of the Second Spanish Republic. The article analyzes this 45-day study voyage as a practical implementation of the active pedagogy principles promoted by the reformist movement *Institución Libre de Enseñanza*, which was built on experiential learning, interdisciplinarity, and the dismantling of traditional hierarchies between professors and students. Furthermore, the authors combine historical analysis with museum pedagogy, reflecting on the role of physical objects (a ship model in the university museum) in preserving this educational heritage.

Taken as a whole, the presented collection of eight studies offers a rich insight into the methodological diversity of the contemporary history of education. In this issue, readers will find papers drawing on classical heuristics in national and institutional archives, analyses of the contemporary press, textbooks, and curricular documents, as well as contributions applying the methods of conceptual history or material culture. The journal thus provides stimulating material for further

scholarly discussion on how political, social, material, and ideological factors shaped educational reality in the European context.

Úvodník

Aktuální číslo časopisu předkládá odborné veřejnosti celkem osm studií z oboru dějin pedagogiky a historického výzkumu vzdělávání (*Historische Bildungsforschung*). Publikované texty vykazují značnou chronologickou, geografickou i tematickou pluralitu. Tematický rozsah předkládaných příspěvků sahá od raného novověku (16. století) až po reflexi kurikulárních reforem v první čtvrtině 21. století. Geograficky se autoři zaměřují primárně na prostor střední Evropy – konkrétně na české země, Slovensko, Německo a Maďarsko –, přičemž komparativní přesah zajišťuje studie věnovaná dějinám školství ve Španělsku. I přes absenci jednotného zastřešujícího tématu lze mezi jednotlivými texty vysledovat přirozené tematické okruhy, jež se dotýkají role přírody a estetiky ve vzdělávání, instrumentalizace školství v rukou autoritářských či totalitních režimů a v neposlední řadě také fenoménu pedagogické reformy a emancipace.

První tematickou skupinu tvoří studie reflektující reflexi přírody a její edukační, etické či estetické funkce v proměnách staletí. Raně novověkou perspektivu otevírá **Martin Holý**, který analyzuje roli přírody v latinském vzdělávání v českých zemích v 16. a na počátku 17. století. Autor se vyhýbá jednostrannému teologickému či filozofickému výkladu a na základě široké pramenné základny (školní řády, univerzitní disputace, Komenského *Informatorium školy mateřské*) dokládá, jak byl tehdejší teocentrický pohled na svět provázán s morální formací jedince skrze botanické metafory a systematické pozorování přírodního řádu. Na tento výzkum chronologicky navazuje **Frank Tosch**, jenž se zaměřuje na přelom 18. a 19. století v Prusku. Na příkladu čtyř vydání spisu C. F. Riemanna (1781–1809) dokumentuje recepci a šíření osvícenských reforem Rochowovy vzorné školy v Reckahnu a jejich

vliv na Postupimský vojenský sirotčinec. Tosch ukazuje, že tehdejší reforma spočívala jak v proměně materiálních podmínek (důraz na světlo a vzduch), tak v postupné profesionalizaci učitelů a postupné transformaci filantropických myšlenek směrem k Pestalozziho metodám. Kontrapunkt k těmto historickým analýzám představuje text **Eriky Anny Turzai a Beatrice Vincze**, který se přesouvá do současnosti a zkoumá roli přírody a uměleckého směru *Nature Art* v maďarském výtvarném vzdělávání a muzejní pedagogice od 90. let 20. století po kurikulární reformy po roce 2010. Autorky na základě kvalitativní analýzy osnov a příruček zachycují posun od ranějšího zážitkového pojetí outdoorových aktivit k současnému konceptuálnímu pojetí, jež propojuje estetickou výchovu s environmentálním vědomím.

Druhou výraznou linii čísla představují příspěvky analyzující vzdělávání a školské instituce jako nástroje státní kontroly, nápravy či ideologické indoktrinace. Do poloviny 19. století je situována studie **Daniela Oelbauera**, která zkoumá specifické edukační pomůcky v nápravných zařízeních, konkrétně Döllovu čítanku z roku 1850 určenou pro věznicí pro muže v bádenském Bruchsalu. Autor skrze schvalovací procesy této pomůcky odhaluje institucionální záměry tehdejší nápravné pedagogiky a ministerstva spravedlnosti, přičemž se dotýká i dobové literární praxe a otázky plagiátorství při sestavování učebnic. Problematiku totalitního státu 20. století otevírá **Jakob Benecke**, který se věnuje nacionálněsocialistické diktatuře. Na příkladu struktur Hitlerjugend a jejich specifických oddílů (*Sonderbanne*) analyzuje ideologické „šedé zóny“ (*Grauzonen*) vznikající mezi totalitním tlakem na inkluzi do rasově definované komunity (*Volksgemeinschaft*) na straně jedné a hrozbou exkluze na straně druhé, a sleduje jejich biografický dopad na dospívající mládež.

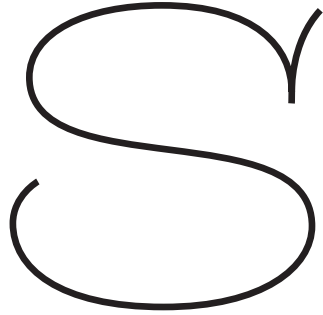
Na aparát kontroly a sociálního inženýrství, tentokrát v podmínkách poválečného komunistického režimu v Československu, navazují další dva texty. **Eva Maria Hrdinová a Karel Konečný** se zabývají historií tzv. dětských útulků jako specifické formy předškolní péče. Autoři metodou dějin pojmů (*Begriffsgeschichte*) nejprve analyzují terminologický vývoj (útulek, opatrovna, azyl) v Rakousku-Uhersku a meziválečném Československu, aby následně osvětlili prudký rozvoj zejména

zemědělských a závodních útulků v 50. letech 20. století. Text na základě rozsáhlého archivního výzkumu ukazuje, jak tato specifická zařízení doplňující tehdejší síť mateřských škol sloužila jako ekonomický nástroj státu pro uvolnění pracovních sil během kolektivizace. Souběžný vývoj na Slovensku v letech 1948–1953 reflektují **Soňa Gabzdilová a Mária Ďurkovská**, které analyzují slovenské průmyslové školství v první pětiletce. Autorky demonstrují, jak bylo odborné školství podřízeno cílům plánovaného hospodářství a jak došlo k ideologické instrumentalizaci učitelské profese, kdy byla autonomie škol potlačena ve prospěch produkce politicky loajálních kádrů.

Poslední příspěvek aktuálního čísla se vymyká předchozím mocenským analýzám a obrací pozornost k emancipačnímu a inovativnímu potenciálu pedagogiky. **Andra Santiesteban a Jaime del Rey Tapia** představují Středomořskou univerzitní plavbu z roku 1933 jako klíčovou edukační iniciativu Druhé španělské republiky. Text analyzuje tuto 45denní studijní cestu jako praktickou realizaci principů aktivní pedagogiky reformního hnutí *Institución Libre de Enseñanza*, jež stavělo na zážitkovém učení, interdisciplinaritě a stírání tradičních hierarchií mezi profesory a studenty. Autoři navíc kombinují historickou analýzu s muzejní pedagogikou, když reflektují roli fyzických objektů (modelu lodi v univerzitním muzeu) při uchovávání tohoto pedagogického dědictví.

Předkládaný soubor osmi studií jako celek nabízí bohatý vhled do metodologické rozmanitosti současných dějin pedagogiky. Čtenáři v tomto čísle naleznou práce těžící z klasické heuristiky v národních i institucionálních archivech, analýzy dobového tisku, učebnic a kurikulárních dokumentů, stejně jako příspěvky aplikující metodu dějin pojmů či materiální kultury. Časopis tak přináší podnětné podklady pro další odbornou diskuzi o tom, jakým způsobem politické, sociální, materiální a ideologické faktory formovaly edukační realitu v evropském kontextu.

Jan Šimek
šéfredaktor
Editor-in-Chief

Studie *Studies*

- 13 Martin Holý
- 33 Daniel Oelbauer
- 57 Soňa Gabzdilová
& Mária Ďurková
- 87 Andra Santiesteban
& Jaime del Rey Tapia
- 113 Jakob Benecke
- 139 Frank Tosch
- 165 Erika Anna Turzai
& Beatrix Vincze
- 193 Eva Maria Hrdinová
& Karel Konečný

S Dětské útulky jako možnost a specifická forma institucionální péče o děti předškolního věku v českých zemích a v Československu

Eva Maria Hrdinová^a

Karel Konečný^b

^a Palacký University Olomouc, Faculty of Education, Institute of Foreign Languages, Czech Republic
eva.hrdinova@upol.cz

^b Palacký University Olomouc, Faculty of Education, Department of Social Sciences, Czech Republic
karel.konecny@upol.cz

Received 18 July 2025

Accepted 11 January 2026

Available online 30 June 2026

DOI 10.82130/hs2026-01-008

Abstract Children's shelters as an option and a specific form of institutional care for preschool-aged children in the Czech lands and in Czechoslovakia

This study outlines the variations in terminology and function of so-called children's shelters, which developed in the Czech lands from the mid-19th century as specialized institutions for the care and education of preschool-aged children, with a focus on the Czech and German terminology associated with these shelters. The significance of these shelters peaked in socialist Czechoslovakia in the 1950s and 1960s, primarily in connection with the collectivization of agriculture. Children's shelters, often alternatively referred to as agricultural shelters, essentially served the function of kindergartens, though with the difference that they had a smaller capacity

(typically around 10 to 15 children). In other respects, they met the higher standards of kindergartens. In this form, children's shelters—and especially agricultural shelters—remained a regular and legally established part of preschool care and education in Czechoslovakia until the early 1990s.

Keywords Shelter, daycare center, kindergarten, Education Act, collectivization, agriculture

Dnes již existují desítky odborných vědeckých publikací (monografií, kolektivních monografií, sborníků a studií), které se zabývají vývojem mateřských škol v českých zemích a později v Československu od jejich počátků ve druhé polovině 19. století až po současnost (Rýdl a Šmelová,

2012; Šmelová, 2008; Opravilová a Uhlířová, 2016, 2021; Lenderová a Rýdl, 2006). Z nejnovějších musíme zmínit především tematickou řadu Dětství v rámci *Velkých dějin zemí Koruny české* (Franc, Halířová, Knapík & kol., 2021) a studii A. Pokludové zaměřenou na největší města Moravy (Pokludová, 2024). Neexistuje přitom soustavnější studie zaměřená výhradně na historii péče a výchovy dětí předškolního věku, která by se explicitně zabývala institutem tzv. dětských útulků. Výjimku představují pouze již zmíněné *Velké dějiny země koruny české*, kde je dětských útulkům věnován jeden samostatný odstavec. Dále se tento pojem objevuje v jedné kapitole monografie Karla Rýdla a Mileny Lenderové (Lenderová & Rýdl, 2006) a v heslech dvou starších pedagogických slovníků (*Stručný pedagogický slovník*, 1897; *Pedagogický slovník*, 1965). Historie těchto útulků, podobně jako historie klasických mateřských škol či opatroven, rovněž sahá hluboko do 19. století, nicméně jejich prudký rozvoj v Československu nastal teprve v období tzv. třetí republiky (1945–1948) a kulminoval během kolektivizace zemědělství v 50. letech 20. století.

Studie sestává z úvodu, tří časově na sebe navazujících kapitol a závěru. V první kapitole se nejprve pokusíme nastínit terminologické a legislativní uchopení základních pojmů *opatrovna* a *útulek* s přihlédnutím k synonymnímu termínu *asyl/azyl* v Rakousku-Uhersku před rokem 1918 a v meziválečném období. Zajímavé je přitom sledovat různé pojmové varianty,¹ se kterými se můžeme setkat v německojazyčné literatuře, a to v kontextu tzv. pojmové historie (*Begriffsgeschichte*).² Ačkoli se studie jako celek převážně věnuje realitě 2. poloviny 20. století

---

1 V této práci používáme slova *pojem* a *termín* synonymně, jsme si ale vědomi případných diferencí v odborné literatuře, například s ohledem na pojmovou složku termínu. *Termínem* rozumíme odborný výraz, který disponuje terminologickým charakterem, jako je jasnost, jednoznačnost, příslušnost k terminologickému systému určitého oboru a definovatelnost. Termín je pak definován buď ve slovnících jazykových nebo věcných (odborných), nebo v odborné literatuře či jiných textech (srov. Hrdinová 2018).

2 Takto se před vlastním historickým výkladem věnujeme genezi a významu klíčových termínů, s nimiž se dále ve výkladu pracuje, a to pojmů *útulek* a *opatrovna* ve významu předškolního zařízení. K pojmové historii srov. např. Koselleck (2006).

v Československu, naše pojmové putování v první kapitole začne už ve století devatenáctém, v době, od kdy můžeme začít stopovat genezi různých názvů vztahujících se na zařízení předškolní péče a výchovy v tehdejší Rakousko-Uhersku. V první a druhé kapitole se především opíráme o různé definice z dobových i současných německých a českých jazykových a výkladových slovníků, částečně o rešerše z dobových tiskovin. V nemalé míře sestává heuristická základna z primárních pramenů uložených v Národním archivu v Praze.³ Ve zmíněném Národním archivu v Praze je ke studiu problematiky předškolních zařízení a útulků v meziválečném období možné využít fondy jak z provenience Českého zemského ústředí obcí, měst a okresů⁴ a Zemského ústředí pro mládež v Čechách,⁵ tak v menší míře rovněž fondy, jejichž původcem byla ministerstva sociální péče,⁶ školství⁷ a veřejného zdravotnictví.⁸ Z meziválečného období pokládáme za cennou obsáhlou publikaci od O. Plachta a F. Havelky (Plach a Havelka, 1934). První kapitola se věnuje terminologii české, druhá se retrospektivně obrací k situaci německé. Třetí, obsahově nejdelší kapitola, se zaměřuje na rozvoj dětských a zejména zemědělských útulků v Československu po roce 1945. Útulky se v průběhu padesátých let postupně etablovaly do podoby jakýchsi polostandardních mateřských škol při průmyslových závodech a ponejvíce při JZD, přičemž jejich náplň již mohla zahrnovat i prvky předškolního vzdělávání. Časově je téma ohraničeno rokem 1990, kdy byla v Československu v podstatě dobudovaná rozvinutá síť předškolních zařízení

---

3 Fond Zemská školní rada, inv. č. 1147, sign. V/64, kart. 2256 – Útulky chudé mládeže. Inv. č. 1536, sign. 17f-1, kart. 2645 – Výroční zprávy dětských útulků pro chlapce a dívky z let 1912–1916. NA, F. Zemský výbor Praha, inv. č. 5394, kart. 9359, období 1904–1909, Útulky a žákovské besídky; inv. č. 4066, kart. 4181, Útulky pro chudou školní mládež 1892–1902. NA.

4 F. České zemské ústředí obcí, měst a okresů Praha, 808, inv. č. 16, kart. 50, 53. NA.

5 F. Zemské ústředí pro mládež v Čechách, 838, inv. č. 316 a 319, kart. 184–188. NA.

6 F. Ministerstvo sociální péče 1918–1938, I/367, inv. č. 1116, sign. A 3/a, kart. 465; inv. č. 1118, sign. A 5/b-2, kart. 467. NA.

7 F. Ministerstvo školství, 371, inv. č. 1617, sign. 12, kart. 1440. NA.

8 Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, 622, inv. č. 3178, sign. VII/1/K, kart. 851–855. NA.

různého typu, která se nacházela na vysoké úrovni srovnatelné s vyspělejšími státy v Evropě. I pro zpracování této části jsme využili poměrně široké škály pramenů. Z profesních časopisů byly provedeny rešerše z časopisu *Školství a osvěta*, který vycházel v letech 1946–1950.⁹ Hlavním zdrojem informací pro nás byl nezpracovaný fond Ministerstva školství a zpracovaný fond kolegia ministra školství, oba uložené v Národním archivu v Praze.¹⁰ Využili jsme také rešerší z některých fondů regionálních archivů, např. Státního okresního archivu v Olomouci.¹¹ Užitečná je rovněž výběrová edice pramenů k problematice kolektivizace zemědělství v Československu vydávaných koncem 90. let Národním archivem v Praze (Pšeničková, 2002, 2003, 2004, 2005). Od šedesátých let máme k dispozici statistické výkazy předškolních zařízení, které pod mírně obměněnými názvy publikoval Ústav školských informací při ministerstvu školství.¹² Některé důležité dokumenty úřední provenience byly publikovány v úředním Věstníku ministerstva školství, který byl publikován pravidelně každý rok.¹³

Mateřské školy, opatrovny a útulky v českých zemích před rokem 1945. Pokus o terminologické uchopení v německém a českém kontextu

Základní metodologický problém při mapování vývoje institucí či zařízení pro péči a výchovu dětí předškolního věku v Rakousku-Uhersku spočívá v tom, že v relevantní české odborné literatuře doposud

---

9 *Školství a osvěta* byl odborový časopis Svazu zaměstnanců školství a osvěty, který působil v rámci Ústřední rady odborů.

10 F. Ministerstvo školství. Kolegium ministra. Kart. 14, inv. č. 10-14; kart. 30; kart. 979, sign. 12. NA.

11 F. Rada ONV v Olomouci 1955–1957. M34, kart. 1, 4. Státní okresní archiv v Olomouci (dále SOkA Olomouc).

12 Pro ilustraci uvádíme výběr z některých statistik: Giliánová (1963, s. 226); Ústav školských informací: *Statistika školství ČSR 1974/1975*. 1975. *Souhrnné údaje o školách, třídách, žácích, učitelích, vychovatelích atd. v ČSSR, ČSR a SSR; Statistika školství ČSR 1984/1985*, 1985..

13 *Věstník ministerstva školství*, roč. 24, sešit 8, 20. 3. 1968.

nebyl uspokojivě analyzován rozdíl mezi termíny útulek a *opatrovna*.¹⁴ Je tomu tak patrně proto, že hranice mezi oběma zařízeními, jejichž posláním byla předškolní „opatera“, případně výchova dětí, byla na rozdíl od vymezení obojího, tedy útulku a *opatroven*, od *mateřských škol*, spíše neostrá.¹⁵ Nezapomeňme přitom, že oba systémy předškolní péče a výchovy, německo-rakouský i český, se vyvíjely sice paralelně, nicméně nikoli navzájem izolovaně, což mj. reflektují dobové české i německé, případně česko-německé slovníky. Začněme nejdříve nejstarším reprezentativním slovníkem¹⁶ od Josefa Jungmanna z roku 1838, který chápe termín útulek ve smyslu refugia, místa, kam se člověk schová či uchýlí kvůli bezpečí nebo pro případ nouze: „Útulek, lku, n. úchrana, ochrana, *Zuflucht, Schutz, W nočnjm útulku ugdu*“ (Jungmann, 1990, s. 823). Synonymum *asyl* není doloženo a nevyskytuje se zde ani alternativní pojem *opatrovna*. Klikův *Stručný slovník paedagogický* (1897)¹⁷ v obsáhlém hesle definuje *opatrovny* jako *ústavy pro útlé dítky, školou ještě nepovinné* a připomíná historické souvislosti z Anglie, Francie a Německa, ale také z oblasti rakousko-uherské. Vzpomenuty jsou například četné instituce, jako například budapeštský ústav *Engelsgarten (Zahrada andělíčků)* z roku 1828, a osobnosti jako Karel hrabě Chotek nebo Jan Svoboda. Je připomenuta okolnost, že se *opatrovny* zřizují pro děti chudých a pracujících rodičů, které „zanechány jsou ponejvíce samy sobě, trpí na těle pohromami mnohými, na duši pak zanedbáváním a tím, že příklady špatnými přiváděny bývají na scestí“.

---

14 Na rozdíl od pojmu útulek byla ze strany soudobých historiků věnována *opatrovnam* náležitá pozornost. Srov. Lenderová & Rýdl (2006, s. 161–169); Franc, Halířová, Knapík & kol. (2021, s. 290–308).

15 Srov. dále např. synonymii mezi termíny *opatrovna* a *útulek* in: Klika (1897, s. 1139).

16 Ačkoli se jedná *per se* o slovník česko-německý, uvádíme jej mezi primárně bohemistickými slovníky, nikoli v kapitole druhé mezi česko-německými a německo-českými. Zařazení sleduje oborově bohemistický úzus. Za konzultaci, informace a pomoc s rešerší tímto děkujeme PhDr. Ondřeji Bláhovi, Ph.D. z Katedry bohemistiky FF UP.

17 V témže slovníku se objevuje i celá řada synonymních termínů k *opatrovně*, například *dětince, opatrovnny, školky andělíčkův, školky, hlídárny, útulny, asyly*. Viz Klika (1897, s. 1138–1139).

V mladším *Ottově slovníku naučném* se útulek definuje následovně: „Ú-y pro školní mládež jsou vychovávací ústavy, do kterých přijímají se školou povinné děti chudých rodičů, kteří po celý den mimo domov zaměstnání jsouce nebo pro chorobu z jiných příčin pečovati nemohou“ (Otto a Kalousek, 1906, díl XXVI, s. 264).

V hesle je dále tematizován první útulek z roku 1871, který v Erlangenu založil Schmidt Schwarzenberg a heslo se věnuje rovněž popisu aktivit. Objevuje se zde i termín *útulna* ve významu „dobročinné zařízení pro zaměstnance“ (tamtéž, s. 265). V *Ottově slovníku naučném* (Otto a Kalousek, 1889, díl II. s. 930–932) nacházíme heslo *asyl* s obsáhlým lemmatem k právu azylu světského a církevního, a to s výkladem dějin počínaje starozákonními reáliemi. K významu institucionálnímu se přechází až později (tamtéž, s. 933): „A-y nazývají se v novověkém společenském zřízení ústavy, v nichž opilci, lidé chudí, bez přístřeší, propuštění káran- ci a p. docházejí přístřeší, útulku nebo zaopatření buď jenom na krátký čas, nebo i na dobu delší. Ostatně viz Útulny.“¹⁸ V témž slovníku se vyskytuje i heslo *opatrovna*:

„Opatrovna jest ústav pro dívky školou ještě nepovinné (od 3–6 let), jež zde zůstávají od rána do večera pod dozorem pěstunek, přiměřeně se zaměstnávajíce hrami, zpěvem, vypravováním apod. a jsou zde i stravovány. O-ny určeny jsou obzvláště pro dívky chudých rodičů, kteří je při svém zaneprázdnění nemohou míti stále u sebe“ (1902, XVIII. díl, s. 902).

Stejně jako u *útulku* je v hesle obsažena geneze, a to rok 1802, kdy vznikla první opatrovna zásluhou Pauline von Lippe Detmold. Dále je vzpomenuť rok 1862, kdy byla založena první opatrovna nákladem Obce Pražské, zásluhou Karla hraběte Chotka. V hesle se připomínají i kurzy pěstunek a tematizuje se spojení opatroven „se školou mateřskou

18 Termín *útulna* se objevuje také u Rýdl a Šmelové (2012, s. 33), kde se zmiňuje mj. *Dětská ústřední útulna* založená v Praze roku 1903. Jak však dále vyplýne z lexikografické analýzy a bude patrné v našem výkladu níže, termín *útulna* se dále ve významu předškolního zařízení většinou neuplatnil.

a některá též s jeslemi“, přičemž se připomíná, že v Čechách se opatrovny nacházejí „obzvláště v městech průmyslových“. Zmínku o předškolním vzdělávání lze objevit rovněž v hesle *škola*:

„K soustavě školy obecné druží se v době nové řada ústavů ji doplňujících pro mládež útlejší, š-lou ještě nepovinnou, nebo pro mládež š-le obecné odrostlou. K oněm náleží ještě (s odděleními pro kojence a pro dítky 2–3 let) ústavy ochranné pro dítky rodičů chudých, kteří ve dne jsou za prací, nemohou o dítky pečovat, opatrovny pro dítky starší 3 let, kde (...) [se učí] čistotě, pořádku, dobrému chování, školky mateřské, čili dětské zahrádky, jež poskytují dítkám spolu počáteční vyučování, zvláště věcné, cvičí ruce i smysly děcka hrou, vyvíjejí (...) tvořivost dítěte“ (1906, XXIV. díl, s. 641–642).

Připomíná se taktéž Fröbelova zásluha o založení mateřských škol. Od počátku 70. let 19. století začaly výkladové i jazykové slovníky reflektovat rovněž normativní a legislativní uchopení pojmů vztahujících se k institucím předškolní péče a výchovy. V rakouské části monarchie na straně jedné, a v Uhersku na straně druhé, se v poslední třetině 19. století začaly objevovat různé diference. V rakouské říšské legislativě poprvé stanovoval podmínky zakládání a pravidla provozu dětských zahrádek [tj. mateřských škol], dětských opatroven a tzv. ochraven (jesliček) říšský zákoník z roku 1872, ve kterém bylo v částce 61 z 23. 7. 1872 publikováno nařízení Ministerstva záležitostí duchovních a vyučování ze dne 22. 6. 1872. Dodejme, že nařízení navazovalo na tzv. Hasnerův zákon z května 1869, který řešil především povinnou školní docházku na obecných školách. V terminologii vládního nařízení z r.1872 se pojem *útulek* neobjevuje, nicméně fakticky byl ztotožněn s pojmem *dětská opatrovna*.¹⁹ Naproti tomu v Uhersku, kde do roku 1918 platila legislativa přijímaná uherským sněmem v Budapešti, byl při-

---

19 V § 26 vládního nařízení je uvedeno, že účelem opatroven je, aby „dětí dělnické pod dohled a k příhodnému zaměstnání přijímaly, čistotnosti, pořádku a dobrým mravům je navykaly a lásku k práci jim vštěpovaly“.

jat zákon o předškolních ústavech teprve v roce 1891.²⁰ Uherský zákon č. XV. z 28. dubna 1891 výslovně uváděl pouze dva typy předškolních zařízení pro děti do šesti let: a) dětské opatrovny a b) dětské útulky (*asyls*), a to buď celoroční, nebo letní (Placht & Havelka, 1934, s. 128).

„Diferencování opatroven a útulků spočívá zejména v tom, že v opatrovnách působí pedagogicky kvalifikované dětské opatrovatelky, v útulcích jen pěstounky mravně a rozumově způsobilé (§2 zák. čl. XV/1891). Podle §8 zák. čl. XV/1891 je dovoleno přijímati do letních útulků i děti mladší tří let, nejde-li o kojence (nemluvňata)“ (tamtéž, s. 128).

Podle obou zákonných norem přijatých v Rakousku (1872) a v Uherku (1891) se rozlišovaly mateřské školy a ústavy jim podobné podle zřizovatele na dva typy: a) státní (zřizovatelem byly historické země, školní okresy, města či obce; b) soukromé (zřizovatelem byly spolky či nadace). Obecně se o děti v mateřských školách staraly tzv. *opatrovatelky*, nazývané též *pěstounky*.

V případě tzv. *útulků*, resp. *útulen*, se ovšem vesměs jednalo o zařízení pro chudou školní mládež starší šesti let, tedy nikoli pro děti předškolního věku. Pozdějším útulkům, tak jak byly pojímány po druhé světové válce v Československu, se před první světovou válkou a v meziválečném období patrně nejvíce podobaly tzv. *dětské opatrovny*. V nich se dostávalo péče dětem chudých zaměstnaných matek ve věku od tří do šesti let. Děti se v opatrovnách měly naučit čistotě a pořádku, avšak nebyly zde nijak vzdělávány. S metodami tehdejší preprimární pedagogiky se v té době mohly setkat pouze děti předškolního věku v mateřských školách, které se vyvíjely paralelně s opatrovnami a útulky. Domníváme se, že do obecného užívání v české řeči se pojem *útulek* dostal teprve v návaznosti na zmíněnou legislativní úpravu v Uherku na počátku 90. let 19. století, a to přesto, že zde již existovalo starší

---

20 Zákon XV/1891.

a významově blízké slovo *opatrovna*. V doslovném překladu relevantní pasáže uherského zákona²¹ do češtiny odpovídá pojmu a významu mateřské školky slovo *kisededóvoda*, zatímco ve významu pojmu *útulek* odpovídá slovo *menedékház*. Etymologicky vzato, *kisededóvoda* znamená následující: Óvoda je mateřská škola, *kis*, *kiseded* (to druhé je již archaismus) je „maličký“. *Óvoda* tak vlastně znamená „malá škola“, místo, kde se ochraňuje, opatruje, možná původně ohrádka (?), a to ve smyslu německého *Kindergarten*. Význam ve smyslu ohrazení by ovšem odpovídal i *opatrovně* či německému *Bewahrungsanstalt*, nicméně termín se dostal do užívání ve smyslu institucionalizovaného předškolního zařízení s kvalifikovanými učitelkami, tedy *mateřské školy*. Relevantnější pro české *útulek* je tak spíše maďarské slovo *menedékház*, užitě v témže zákoně, kde *ház* znamená „dům“ a *menedék* doslova „útulek“.²² Rozdíl mezi *útulkem* a *opatrovnou* je rozlišen přinejmenším v některých slovníkových příručkách, nicméně ne důsledně. Například již zmíněný *Stručný paedagogický slovník* Josefa Kliky užívá u hesla *Opatrovny francouzské* konsekventně termínu *útulek* v návaznosti na francouzský termín *salles d'asiles* (1897, díl VI., s. 1969–1970). V témže slovníku se však v díle šestém objevuje i vlastní heslo pro *útulek* (*Útulek pro školní mládež*), a to v následující definici: „Útulky pro školní mládež poskytují dětem rodičů zaměstnaných po celý den mimo domov anebo stížených chorobou přiměřeného zaměstnání a paedagogického dozoru“ (tamtéž, díl VI., s. 1139–1140). Připomínají se zásluhy J. Šauera z Augenburku (1886) o zřízení prvního útulku, pak další útulky v Praze, jakož i starší útulky na území Německa. Do útulku přicházely děti po vyučování a zůstávaly tam v létě do šesté hodiny večerní, v zimě do sedmé. V hesle se tematizuje vedení svěřených dětí k zahradnické a různorodé řemeslné činnosti (například k truhlářství, vyšívání, tvorbě umělých květin)

21 Za pomoc s maďarskými ekvivalenty autoři děkují dr. Péteru Várnagyemu, p. Milanu Šimkovi a Mgr. Márii Schwingerové.

22 Útulkou se významově blíží i mladší slovo *gyermekmenhely*; *gyermek* znamená dítě, *menhely* pak útulek, s tím, že jde o *dětský domov*, tedy ve smyslu *Kinderheim*. Výkladový slovník maďarského jazyka na webu *Arcanum* (viz URL 1) píše, že název se používal před rokem 1945 a ve smyslu dětského domova již není existentní.

a ke sportu (útulek musel disponovat zahradou a přinejmenším malým hřištěm), ale i ke zpěvu a četbě. V rámci útulku se podnikaly rovněž odpolední výlety po okolí. Vzpomenuta je také organizační struktura včetně kvalifikace pracujícího personálu:

„Vychovatelkami jsou v Praze industriální učitelky obecných a měšť. škol, které vykonaly ještě zkoušku z vychovatelství, ze zpěvu a z českého jazyka. Na Vinohradech a j. jsou vychovatelkami útulků zkušené pěstounky mateřských škol. (...) Pro každý útulek ustanoven jest paedagogický dozorce a hospodářská dozorkyně. Místní dozorství tvoří dozorčí radu, jejímžto předsedou je vrchní dozorce nebo jeho náměstek, volení městskou radou“ (tamtéž, díl VI., s. 1139–1140).

Pokud jde o délku existence *opatoven*, podle M. Bartuškové (in Opravilová a Uhlířová, 2013, s. 46–47) došlo v roce 1934 k oficiálnímu opuštění pojmu *opatrovna*, takže od té doby mohla poskytovat plnohodnotné předškolní vzdělávání pouze klasická mateřská škola. Význam roku 1934 pro pokrok a zjednodušení terminologie předškolní výchovy detailněji popisuje Karel Rýdl (Lenderová a Rýdl, 2006). Útulky v té době stále zůstávaly mimo systém předškolní výchovy, když zajišťovaly sociální ochranu pro nezaopatřené či ohrožené děti. Ida Jarníková (1879–1966),²³ která v českých odborných kruzích v meziválečném období patřila k největším znalkyním systémů předškolních zařízení ve střední Evropě, zmiňuje

„útulky a opatrovny jakožto podobná zařízení pro malé děti, v čase polních prací, vinobraní, sklizně chmele apod. V sezónních útulcích působily ponejvíce ženy nekvalifikované, prosté ženy, chránily děti před úrazy pod. (...). Děti se učily psát, počítat, číst, hry, tělocvik, práce na zahradě, byl zaveden zpěv. Tím se

---

23 Srov. Chlup, Kubálek a Uher (1939, s. 206–207), Opravilová a Uhlířová (2013, s. 46–47).

opatrovný lišily od tehdejších elementárek. (...) Školský způsob výchovy v opatrovnách byl později uznán jako nevhodný, proto ministerský výnos 22. 6. 1872 se vyučování z opatroven i z mateřských škol vylučuje. Účelem opatroven je podle výnosu přijímat děti pracujících tříd, vést je k přiměřenému zaměstnání, čistotě, pořádku, dobrému chování, budit u nich lásku k práci. Do těchto ústavů nemají být přijímány děti před 3. rokem věku. Ke schválení opatroven je třeba schválení Zemského školního úřadu, ten má právu ustanovit výjimky“ (Jarníková in Opravilová & Uhlířová 2013, s. 47).

Rozdíl mezi samotným útulkem a *opatrovnou* však I. Jarníková netematizuje. Ostrý politický konflikt mezi Čechy a Němci v Československu ohledně paralelně se rozvíjejícího německého výchovně-vzdělávacího systému a sítě sociální ochrany na přelomu dvacátých a třicátých let v Československu přitom odhalil, že Němci v Československu v té době standardně zakládali zemědělské útulky, které dokonce ve své náplni měly vlastní výchovnou a vzdělávací složku.²⁴

Terminologii a genezi zařízení předškolní péče a výchovy kontinuálně reflektovala také slovníková a odborná produkce v meziválečném období V poněkud odlišném duchu, než jak ukazoval například *Ottův slovník*, definuje pak *útulek* a *opatrovnu* novější, již prvorepublikový *Masarykův slovník naučný*. *Útulek* dle jeho definice připomíná spíše družinu ve významu německého *Hort* (viz níže):

„Útulek – 1. všeobecně v. asyl, 2. v pedagogické praxi se zřizují tzv. polední ú-y pro mládež, jejíž rodiče jsou v polední přestávce ve dny škol. vyučování mimo dům, n. pro mládež, která by v době polední přestávky zůstávala na ulici. V těchto ú-cích se školní děti obvykle stravují a zaměstnávají vedením vyškolených pěstounek buď přípravou na nejbližší škol. vyučování n. i jiným

---

24 NA, f. Ministerstvo školství, kart. 3969.

vhodným zaměstnáním n. ušlechtilou zábavou (tzv. rekreací)“ (Rádl a Tobolka, 1933, díl VII s. 510).

V témž slovníku je definována i *opatrovna*, a to v následujícím významu:

„Opatrovna – v nejširším sm. výchovný ústav pro děti ve věku předškolním. Podle cílů, které se o-nám kladly, se různí o-ny i tím, od kterého roku se do nich děti přijímají, i tím, jaké péče se jim tam věnuje. Původně se názvem o. zahrnovaly ústavy, přijímající všechny děti od 2–3 do 6–7 let“ (tamtéž, 1941, díl V., s. 366).

Jako první opatrovna se uvádí ta, kterou založil v Cremoně roku 1872 Ferante Aperti. Heslo zaznamenává i vztah opatroven a mateřských škol:

„Časem se od o-ny odlišily *mateřské školy* (v. t.) jako útvar již školský pro děti od 4 do 6 let s úkoly většinou vychovatelskými a *jesle* (v. t.) pro kojence i pro děti do 3 let s úkoly zase většinou ošetřovatelskými. Podle nařízení rak. vlády min. kultu a vyuč. z 22. VI. 1872 zůstala o. jakýmsi nejnižším typem s úkoly rovněž ošetřovatelskými. Na Slovensku jest organisace jiná podle zák. článků uh., zvláště XV. z 1891, jenž rozeznává o-y a dětské asyly (útulky viz t.). Nová bádání o dítěti (v. *pedagogie*) kladou o-nám jiné, již výchovnější cíle, nikoli jen ošetřovati dítě, nýbrž pomáhati zakládat jeho správné návyky, zejm. v čistotě a pořádku, a přispívati k probouzení rozvoje jeho smyslů i řeči“ (tamtéž).

Heslo tematizuje i věkové rozlišení dětí mezi útulkem a opatrovnou. Opatrovna je vnímána jako předškolní zařízení. Tamtéž je zmíněna i mateřská škola jako *dětská zahrádka*. *Příruční slovník jazyka českého*, který již reflektoval realitu na konci třicátých let dvacátého století, pod slovem *opatrovna* rozuměl „ústav pro denní pobyt dětí v stáří od tří do šesti let“ (Hujer a kol., 1938–1940, URL 2). Slovo *útulek* (ve vydání z let 1951–1953) je doloženo tamtéž, ovšem ve významu „zařízení, do kterého se přijímají děti rodičů, kteří se o ně nemohou starati“ (viz Hujer a kol., 1935–1957, URL 2 a URL 3). U hesla *asyl* se objevuje následující definice: „asyl (vysl. -zyl), -u m. *útočiště, útulek*. Každé srdce být koutem

nebe může; stoleček prostřený, asyl v bouři, teplé lůžce. Sova. *Práv. právo asylu*“ (viz Hujer a kol., 1935–1957, URL 4).

V normativní oblasti na rakouskou legislativu týkající se předškolních zařízení po roce 1918 kontinuálně navazovala legislativa první Československé republiky. Platové a služební záležitosti učitelek a pěstounek aktualizoval §14 zákona č. 104/1926 Sb. z 24. června 1926,²⁵ upravený v době protektorátu vládním nařízením č. 15/1944 Sb. z 12. 1. 1944.²⁶ Heslo vztahující se k *asylu* pak s ohledem na mimopolitické užití slova takřka opakuje výklad ze slovníku Ottova: „Dnes a. znamená nejčastěji útulek, útulna, lidumilný ústav pro osoby bez přístřeší a bez prostředků, propuštěné kárance, opilce apod., na krátkou n. delší dobu“ (Otto a Kalousek a kol., 1925, díl I., s. 297).

S novou a ve své podstatě negativní interpretací termínu *útulek* přišel krátce po druhé světové válce významný teoretik pedagogiky Otokar Chlup (1875–1965),²⁷ který se rovněž zamýšlel nad primární a preprimární pedagogikou. V díle *Výchova dítěte v době předškolní* (1948) autor připomněl genezi mateřských škol a věnuje se výkladu pojetí Komenského a Fröbela. V díle se rovněž objevuje zmínka o *asylech*, čímž jsou míněny útulky:

„V době, kdy první průkopnice tohoto druhu školy myslely více na dítě sociálně slabé, opuštěné, na sirotky, kdy šlo o cíl spíše charitativní, záchranný, nemusí nás překvapovati ani název *asyl* a jméno *vychovatelky, pěstounky, opatrovnice*, poněvadž šlo především o děti potřebující a nemající rodinné péče“ (Chlup, 1948, s. 6–7).

---

25 Tzv. protektorátní opatrovatelky byly honorovány na stejné úrovni jako učitelky ručních prací, resp. domácích nauk.

26 Dodejme, že termín protektorátní opatrovatelka zde nijak nesouvisí s názvem Protektorátu Čechy a Morava, neboť byl použit již v zákoně z r. 1926.

27 Další neméně významný teoretik pedagogiky, Otokar Kádner (1870–1936) se problematice *útluků* v kontextu školy nevěnoval.

Útulky tak Chlup pokládá za charitativní zařízení, relik, který je třeba v současné době překonat a upírá jim didaktickou intenci:

„Myšlenky Komenského dosud nepronikly, ani ideály Rousseauovy, Pestalozziho nebo Fröbelovy. Francie nezávisle na Německu zřizovala útulky, a také naše původní péče o dítě předškolní byla toho druhu. Jakmile však byla překonána jednostranná charitativní péče o dítě, tu byl již jen krok ke skutečné výchově dětí v době předškolní po stránce tělesné, rozumové a mravní a původní *pěstounka* se měnila jak cílem, jak i postavením sociálním ve skutečnou *učitelku škol mateřských*“ (tamtéž, s. 7).

Z novějších slovníkových titulů ještě zmiňme *Příruční slovník naučný*, kde se pak slovo *asyl* objevuje již jen v politickém významu (Hujer a kol., 1962, I. díl, s. 148, URL 4) a lemma k termínu *útulek* se ve slovníku nenachází. Mateřskému školství se věnuje stručná zmínka v prvním díle u hesla *Československé školství* (tamtéž, s. 438–439), a to výhradně v kontextu reality mateřské školy v době socialismu po roce 1948. Obsáhleji a rovněž v socialistickém duchu se *útlukům* věnuje *Pedagogický slovník*. Zde se velmi podrobně akcentuje doba současná: Dětské útulky jsou

„výchovná zařízení, která pečují o děti zaměstnaných matek v místech, kde pro malý počet dětí nemůže být zřízena mateřská škola. Pro jejich zřizování a práci platí směrnice č. 5264, Věstník MŠK 1960, č. 3–4. Útulek se zřídí, jestliže se k docházce přihlásí nejméně 10 dětí ve věku 2–6 let, jejichž matky pracují. (...) Pro přijímání dětí do d. ú. platí stejné předpisy jako pro přijímání dětí do mateřských škol“ (Kujal, 1965, s. 337).

V lemmatu nacházíme i podrobné rozlišení mezi *útluky územními*, *útluky JZD*, *závodními*, *stálými* či *zemědělskými*. Pozornost je věnována i školení *pěstounek*. Pěstounka

„přijímá a ustanovuje ji výkonný orgán MNV. Před přijetím jsou pěstounky školeny v čtrnáctidenním odborném kursu, doplněném hospitacemi na mateřské škole; kurs organizují odboary pro školství a kulturu rad ONV, jestliže se přihlásí nejméně 15 účastnic. Pěstounka pečuje o tělesný rozvoj dětí, chrání a upevňuje jejich zdraví, odpovídá za jejich bezpečnost a za zachování všech zdravotních opatření. Vštěpuje dětem správné zdravotní a společenské návyky, vede je k samostatnosti a k úctě a lásce k práci (...). Seznamuje děti s okolním životem a přírodou, rozvíjí jejich myšlení a řeč, učí je vidět a chápat krásu v životě a v přírodě. Děti se v útulcích zaměstnávají vhodným způsobem obdobně jako v mateřské škole“ (Kujal, 1965, tamtéž).

V lemmatu (v hesle) se neobjevují historické odkazy, kterým je věnováno heslo následující, a to *Útulky pro chudou školní mládež*, v následujícím významu:

„Vznikly v Německu asi v sedmdesátých letech 19. století z potřeby poskytnout hl. ve velkých průmyslových centrech sociálně ochranou péči dětem chudých rodičů, kteří jsou celý den zaměstnáni anebo z jiné příčiny se nemohou o své dítě starat. (...) Převládala v nich funkce sociální, zatímco výchova měla funkci podřadnou“ (Kujal, 1965, s. 337–338).

Připomenuty jsou historické reálie, jako například úsilí Vojty Náprstka o zřízení útulků nebo profesora Josefa Šauera, který v roce 1885 již svůj útulek zřídil. Konec hesla se věnuje dětským aktivitám, *pěstounkám* a metamorfóze *útulku* do podoby *školní družiny*:

„Děti byly vedeny k vypracování školních úkolů a k přiměřeným ručním pracím, které by nebyly na újmu jejich zdraví. Zde se vychovávali budoucí řemeslníci a dělníci. Dozor a práce s dětmi vykonávala vychovatelka, která měla být podle stanov z r. 1886 industriální učitelka. V r. 1907 vyšel druhý organizační řád, který v podstatě opakuje řád starý. Útulek zůstává zařízením sociálně

podpůrným, vydržovaným pražskou obcí a některými dobročinnými spolky. Je úplně odtržen od školy a od školního vyučování. Takovými zůstaly útulky v podstatě až do r. 1931. Koncem r. 1931 byly vydány nové stanovy, které zrušily dosavadní název *útulky* a úředně zavedly název *družiny* (v. h. družiny školní)“ (Kujal, 1965, s. 338).

Ačkoli obě hesla jsou velmi podrobná a bohatá na informace, nejsou vyčerpávající.²⁸ Chybí třeba odkaz na již zmiňovanou uherskou legislativu vedoucí například k etablování termínu *útulek* a dále přemostění mezi významem *útulku* určeného pro nemajetnou mládež ve století devatenáctém a dvacátém, metamorfovaného do podoby *školní družiny* a renesancí tohoto pojmu v době po II. světové válce ve významu předškolního zařízení, jak je bohatě popsán v hesle věnovaném současné podobě *útulků*.

O rok mladší *Slovník spisovného jazyka českého* z roku 1966²⁹ definuje *útulek* následovně:

„Útulek, -lku m. (6. mn. -lcích) 1. poněk. kniž. místo, prostře-
dí vhodné, upravené pro klidný, bezpečný pobyt (často tajný,
skrývaný); útočiště, úkryt: najít ú.; ú. jejich (vrabců) mezi trá-
my (Ner.); uchýlit se do svého oblíbeného ú-u; poskytovat ú.
politickým uprchlíkům, azyl; 2. zařízení poskytující pobyt a péči
někomu (dětem, osobám pracujícím mimo bydliště ap.): žňové
ú-y; ú-y železničních zaměstnanců; – expr. zdrob. útule-
ček, -čku m. (6. mn. -čcích, -čkách)“ (Havránek & kol., 1966, díl
III, s. 1056).

Ve *Slovníku spisovné češtiny*, jednoduchém slovníku, vydávaném od konce sedmdesátých let do doby dnešní, se pod heslem *útulek* objevuje následující: „Útulek, -lku m. (6. mn. -cích) 1. místo, prostředí pro bezpečný

28 Některá hesla ve slovnících si také v určitých tématech dokonce protirečí, například ohledně vzdělávání pěstounek.

29 Slovník sám vycházel od roku 1960 do roku 1989.

pobyt: najít útulek; poskytnout uprchlíkům útulek 2. zařízení poskytující pobyt a péči“ (Filipec & Daneš, 2006, s. 478).

V tomto kontextu pak je význam slova uplatňován u útulku pro zvířata, a to psy a kočky, a v souvislosti se školským územ se již přinejmenším po roce 1989 neobjevuje.

Exkurz do německojazyčné oblasti

Podkapitola načrtne historii výskytu klíčových termínů v německém jazyce, samozřejmě se zřetelem na pojmovou rozrůzněnost. Následně se budeme věnovat ještě dvěma nejrozšířenějším pojmům, *Kinderbewahranstalt* a *Kindertagesstätte*, a to jak v konfrontaci s existujícími českými ekvivalenty, tak s ohledem na jejich osudy až do dnešních dní. Zatímco česká odborná literatura se přesnějším terminologickým vymezením pojmů *útulek* a *opatrovna* nezabývala, řada publikovaných titulů v odborné německé literatuře svědčí o opaku. V německé literatuře se pro zařízení typu útulku či opatrovny přitom objevuje vícero pojmů, o kterých bude nutné se alespoň ve stručnosti zmínit a nastínit jejich pojetí a obsah. Pojmy tematizuje obsáhlý aparát odborné literatury, který se primárně zabývá genezi útulků a opatroven a jejich funkcí.³⁰ Tou bylo jak hlídání (viz Aden-Grossmann, 2011, s. 14–19; Papathanassiou, 1999, s. 101), tak vedení dětí k pracovní výchově (Reyer, 2015, s. 10–11) a v neposlední řadě snaha o budoucí zapojení dítěte do společnosti, výchova ve smyslu prevence (Reyer, tamtéž). Onu snahu ukazuje i etymologie *Bewahrschule*, tedy opatrovny, místa ochrany před okolním světem. Existuje nicméně celá řada termínů jako například *Kinderbewahranstalt*, *Kleinkindertagesheimstätte*, *Tagesheimstätte*, *Kleinkinder-Bewahrschule*. Pokud jde o německé pojmosloví, je toto mnohočetné a od

---

30 Ke genezi útulků a *opatroven* a jejich funkcí srov. Aden-Grossmann (2011) a všichni ostatní autoři, zejména Papathanassiou, 1999, s. 100), vyjma Franke-Meyerové (2011) tento význam považují za velký. Situace mezi německou a rakouskou realitou se příliš neliší s tím, že v Německu je silnější vliv protestantských „pracovních škol“ dle Oberlinova vzoru (Aden-Grossmann, 2011, více Wasmuth, 2011 a disertace téhož). Příčiny vzniku: manufaktury a práce žen (Aden-Grossmann, 2011, s. 14–19) versus všeobecná pauperizace; viz Reyner a Franke-Meyer (2021); dále také Franke-Meyer (2011, s. 216); Ley-Nalis a Rösler, (2019); Konrad (2012).

termínů autorských (Oberlinova *Strickschule*, Komenského *Mutterschul* a Fröbelova *Kindergarten*) existují ještě další regionální variety. Ve své monografii podává proto Reyer následující tabulku nejužívanějších pojmů (tamtéž, s. 12). Protože se však soustřeďuje především na mateřské školství, věnuje svou pozornost těm institucím, jež si přinejmenším i v souladu se svým názvem kladly za cíl vzdělávání či výchovu. Reyer nepodává ve své práci žádnou pojmovou hierarchii, nicméně z již pojmů samotných vyplývá zaměření školy, například církevní, s ochrannou tendencí, nebo pracovního charakteru. Všimněme si, že Reyer používá pro označení nejrůznějších forem institucí (primárního a preprimárního zaměření³¹ s věkovou hranicí šesti let) uvedených v tabulce pojmu *-schule*, škola, a to výhradně ve složeninách. Sám se k pojmové polysémii vyjadřuje takto: „*Verwirrend ist, dass viele Einrichtungen ‚Schule‘ als Namensbestandteil enthalten, was die Unterscheidung von den eigentlichen Schulen mitunter erschwert, für die es auch sehr unterschiedliche Bezeichnungen gab (vgl. Kasten 1)*“ (Reyer, 2015, s. 12).³²

Školy pro děti od šesti let	Školy pro děti do šesti let
Klippschule	Erziehungs-Schule
Winkelschule	Hüteschule
Armenschule	Warteschule
Dorfschule	Strickschule
Industrieschule	Aufsichtsschule
Fabrikschule	Kinder-Schule
Sonntagschule	Spielschule
Streichschule	Vorschule
Kirchspielschule	Bewahrschule
Volksschule	Kinderbewahrschule
Trivialschule	Kleinkinderschule*
Elementarschule	
Heckschule	
Nebenschule	

*V Kottově česko-německém slovníku se slovo objevuje jako ekvivalent českého opatrovna, srov. Kott (1878–1893, díl 2, s. 831, URL 5).

31 Podrobnějšímu rozdělení se věnuje celá publikace. Podrobné zaobírání se německou realitou v kontextu jednotlivých historických knížectví a současných spolkových zemí však překračuje rámec naší studie.

32 „Matoucí pak je skutečnost, že název mnohých zařízení obsahuje přinejmenším z části slovo ‚škola‘, což ztěžuje odlišení od skutečných škol, pro něž existovala také nejrůznější označení.“ (Překlad je vlastní.)

Je však jisté, že edukativní cíle nebyly všude plněny stejně (Papathanassiou, 1999, s. 101–102)³³ a že slovo „škola“ v názvu vždy nezaručovalo kvalitu výuky. Reyer se dále věnuje také opatrovnám (*Bewahranstalten*) a zmiňuje zejména přínos Pauline von Lippe Detmold. Opatrovny v jejich rozmanitosti (například městské, církevní, organizované šlechtou) uvádí také dobový zdroj *Geschichte der Kinderbewahranstalten und Kindergärten in Österreich* (autor neuveden, 1887). Opatrovny se pak postupně vyvíjely do podoby mateřských škol, což platí jak pro Výmarské Německo, tak pro dobu poválečnou.

O útlucích (*Kindertagesstätte*) se v německých zdrojích píše až po datu příslušného uherského zákona, a to především v oblasti rakousko-uherské. Pozornost si nicméně zaslouží moderní osud tohoto termínu, kdy především v německé oblasti označuje ještě dnes dětskou skupinu (v Rakousku je obvyklejší termín *Kindergruppe*), či celodenní školku, přičemž pedagogická intence je prakticky totožná s tou, jaká je typická pro mateřské školy (*Kindergarten*). Termín tak přežil až do dnešních dní a je aktivně používán, byť nikoli v termínu jako takovém, ale v podobě tzv. skeletové zkratky *Kita*. Nakolik se však termín více uplatnil v Německu a nikoli v Rakousku, což by vylo lze očekávat, může být předmětem dalšího zkoumání.

Nyní věnujme ještě pozornost ekvivalenci česko-německé. V případě česko-německých slovníkových příruček konce století devatenáctého a počátku století dvacátého je situace následující: Slovo *opatrovna* je kodifikováno v Kottově česko-německém slovníku již ve výše naznačeném terminologickém smyslu předškolního zařízení pro děti sociálně slabých či pracujících rodičů, a to s následujícími ekvivalenty:

„Opatrovna, y, f. O-ny maličkých, *Kleinkinderschulen*, *Wartschulen*, *Kleinkinderbewahranstalten*, jsou ústavy, v nichž chovají se malé zvl. chudé děti nebo děti rodičů takových, kteří pro své zaměstnání celý den mimo dům trvají. Viz více v S. N. O. kožešin,

---

33 Tamtéž se navíc ve smyslu útulku objevuje termín *Hort*, „družina“.

Pelzaufbewahrungsanstalt. Dch.“ (Kott, 1878–1893, díl 2, s 831, URL 5).

Slovníkové heslo uvádí německé a v rakouském prostředí užívané ekvivalenty. Významově nejdoslovnějším ekvivalentem k opatrovně je *Bewahrungsanstalt*, ale také se vyskytující německé ekvivalenty *Kinderschule*, *Kleinkinderschule*, *Warteschule* anebo *Kleinkinderbewahranstalt*, atd.

Tamtéž je doloženo i slovo *útulek*:

„Útulek, lku, m. = úchrana, ochrana, *die Zufluchtstätte*. By směl zřídit u. mnichům slovanským. Sbrn. Velehr. I. 176. Aby Petr co nejspíše do ú-lku bezpečného ujíti mohl. Sš. Sk. 145. Květný ú. Hdk. L. k. 33. Hledali ú-ku za hranicemi: Světem se toulali bez přístřeší a bez ú-ku; v kostelích v dobách nebezpečí obyvatelstvo nalezlo bezpečný ú. pro sebe i pro svůj majetek. Ddk. III. 174., IV. 222., 262. (Tč)“ (Kott, 1878–1893, díl IV., s. 486, URL 5)

Ke slovu *asyl* se u Kotta uvádí následující: „Asyl, u, m. útulek, *Zufluchtsort*“ (Kott, 1878–1893, díl 4., s. 486, URL 5). Jde tedy o převod významového *priu*,³⁴ kde druhý význam ve smyslu předškolního zařízení je pomínut, ačkoli je jinde ve slovníku vysvětlen.

Útulek (Kott, 1884, díl IV., s. 484, URL 5), místo, kde by dítě trávil jistý čas, byť třeba ne celodenní a celonoční jako v pobytově zaměřeném *dětském domově*, by významově odpovídal rovněž německému *Kindertagesstätte* (viz *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*, URL 6) či *Tagesheimstätte* (*Heimstätte*). Lze tak předpokládat, že k rozšíření českého *útulek* *přispěl doslovný překlad z maďarštiny, kde překladatel nesáhl po existujícím slově opatrovna*, ale doslovným překladem vybral jiný český ekvivalent, který mu byl znám v obecném významu místa, kde lze najít spočinutí či složit hlavu.

34 Jako *prius* chápeme prvotní význam slova, jako *posterius* pak druhý, následný.

U novějšího slovníku Josefa Ranka (Rank, asi 1903, s. 565) se u slova *opatrovna* objevuje německé *Kinderbewahranstalt* a dále o. nemluvnátek – *Krippe*. U hesla *útulek* (tamtéž, s. 947) se objevují nejprve obecné ekvivalenty, známé již u Jungmanna, ale zmiňované později také u Otokara Chlupa, a to: *Zuflucht*, *Zufluchtsort*, *Asyl*, u. dětský, školní *Kinderasyl*, út. (mont.) *Fliehort*. Slovník eviduje heslo *školka* s ekvivalenty: *kleine Schule*, *Kleinkinderbewahranstalt* (v. *opatrovna*), *Pflanzenschule*, *Baumschule* (Rank, tamtéž).

Z rešerší mimo jiné vyplývá, že v němčině již od 19. století se *útulek* a *opatrovna* patrně nerozlišovaly: „*Der Einrichtung der ‚Kleinkinderbewahranstalt‘ oder der ‚Kleinkinderschule‘, so die zunächst üblichen Namen, trat der Fröbelsche ‚Kindergarten‘ gegenüber, der nach seinem Selbstverständnis Bildung für alle Kinder vor der Schulzeit anzielte*“ (viz webovou stránku muzea Kindergartenmuseum v Bergisch Gladbach, sekce *Geschichte*, rok neuveden, URL 7). Moderní termín *Kita* se pak již většinou překládá jako „mateřská škola“ (srov. např. GÖBEL, rok neuveden, URL 8).

Zakládání a vývoj dětských zemědělských útulků v Československu po roce 1945

Záhy po skončení války na jaře a v létě 1945 nastala v celém Československu velká poptávka po zapojení žen do pracovního procesu kvůli nutnosti rychlé obnovy průmyslové výroby, ale ještě naléhavěji kvůli zajištění plynulé rostlinné a živočišné výroby v zemědělství. V červnu 1945 vyzvalo ministerstvo zemědělství národní výbory, pobočky JSČZ a další místní složky k ustavení místních žňových komisí, aby se začaly organizovat formy sousedské výpomoci a zakládaly žňové útulky: „Zřizujte žňové útulky, aby místní ženy – matky se uvolnily pro žňové práce“ (Pšeničková, 2003, s. 10). O měsíc později uveřejnilo ministerstvo zemědělství vedené komunistou Juliem Ďurišem apel adresovaný všem ženám v zemědělském sektoru:

„Obracíme se proto na naše ženy, aby se s chutí chopily budovatelejších úkolů v zemědělství v novém duchu. Při organizaci žňových prací, žňových útulků, stravování a bydlení výpomocných sil na venkově při našich prvních žních v osvobozené

vlasti. V každé obci se snad najde žena, která si vezme na starost zřízení žňového útulku – získá si tím jistě vděk svých družek – matek, kterým bude podstatně ulehčena jejich namáhavá práce při žních, a tak se zaslouží o zdraví, bezpečnost a dobrou výchovu dětí v obci“ (Pšeničková, 2003, s. 88–89).

V březnu 1946, v rámci přípravy na blížící se letní sezonu, odeslal ministr Ďuriš úřadu předsednictva vlády přípis, ve kterém vyslovil naléhavost výstavby kulturních domů na vesnicích. „Podle potřeb by bylo možné přiřadit ke kulturnímu domu i sociální a zdravotní zařízení, umístění obecního úřadu, archivu. Dále zařízení jeslí nebo útulků, poradny pro matky, sociální poradnu atd.“ (Pšeničková, 2004, s. 100-101). Bez ohledu na snahu obcí a měst rychle obnovit a nejlépe i rozšířit síť standardních mateřských škol se na jaře 1946 dostávala více do popředí otázka budování zemědělských útulků ve venkovských městech a obcích, která spadala pod pravomoc ministerstva práce a sociální péče. Připomeňme, že v té době hrál stále dominantní roli v zemědělské produkci soukromý sektor středně velkých rodinných hospodářství, ve kterých se musely ženy nejen věnovat péči o děti, ale zvláště v době špičkových polních prací se musely rovněž zapojit do práce přímo na poli nebo se postarat o tzv. živý inventář. Možnost umístit během dne děti do žňového útulku představovalo pro práceschopné ženy na venkově značné odlehčení. V březnu 1946 svolalo ministerstvo ochrany práce a sociální péče velkou poradnu, na kterou byli přizváni zástupci Zemského ústředí péče o mládež v Čechách, České zemské péče o mládež na Moravě, Zemské ústředny péče o mládež ve Slezsku a ministerstva školství a osvěty. Z porady vzešel pokyn všem okresním péčím o mládež, aby připravily zřízení tzv. žňových útulků všude, kde budou po zahájení letních sklizní potřeba. Porada mj. schválila jednoduché organizační směrnice, podle kterých muselo žňové útulky pravidelně navštěvovat alespoň 15 dětí ve věku od jednoho do šesti let. Provoz musel být zajištěn každý pracovní den nepřetržitě od 7 do 19 hodin. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče se rovněž zavázalo zajistit pojištění všech dětí a zaměstnanců. Naproti tomu Ministerstvo školství dostalo za úkol dát zemědělským útulkům k dispozici co nejvíce objektů a místností mateřských

škol, které by jinak byly během prázdnin uzavřeny. Složitý byl také úkol zajistit dostatek personálu, který měl sestávat alespoň z jedné vychovatelky a jedné pomocné síly, zpravidla kuchařky a uklízečky v jedné osobě. Pokud vychovatelky, resp. pěstounky, neměly k plnění tohoto úkolu alespoň minimální kvalifikaci, mělo ministerstvo školství zajistit jejich proškolení formou dvoutýdenního kursu. Dva týdny po této poradě se v podobně široké sestavě konala druhá, navazující porada, která již řešila rezervaci vhodných budov či místností pro útulky a jejich vybavení vnitřním inventářem.³⁵ Ministerstvo ochrany práce a sociální péče si bylo předem vědomo, že rychlé vystavění poměrně husté sítě žňových útulků nebude levná záležitost, se kterou by si orgány okresní péče o mládež v každém okrese mohly samy poradit v rámci svých omezených rozpočtů. Právě na jejich bedrech totiž spočívala největší tíha úkolů. Na to, v jaké časové tísní se OPM ocitly, splnily své úkoly velmi dobře. Podle zprávy z července 1946, kdy už byly útulky v plném provozu, připravily OPM v českých zemích celkem 1 011 žňových útulků pro 24 284 dětí. Od začátku sklizňové sezony pracovalo v útulcích celkem 1 088 vychovatelek a kolem 900 pomocných sil.³⁶ V srpnu a v září ještě bylo nutno síť a kapacitu útulků mírně rozšířit, což si vyžádalo nasazení dalších přibližně 200 vychovatelek a 150 pomocných pracovníků. Z celkových výdajů ve výši kolem 20 mil Kčs přispěly místní a okresní národní výbory ze svých rozpočtů kolem 4 mil Kčs. Schodek cca 16. mil Kčs pak muselo uhradit MPSP prostřednictvím státního rozpočtu.³⁷ Kvůli sporadicky dochovaným zprávám a dokumentům nelze posoudit, zda si MPSP model sezónních žňových útulků z roku 1946 na závěr roku podrobněji vyhodnotilo. Zdá se ale, že se tento model celkem osvědčil, neboť v letní sezóně 1947 se v podstatě zopakoval s tím, že kapacity zejména moravských útulků byly výrazně rozšířeny. Nedostatek pracovníků sil v zemědělství v českých zemích se ještě výrazně prohloubil po dokončení odsunu Němců v roce 1946. K 1. září 1946 evidoval Státní úřad statistický pokles 696 000 pracovníků sil v zemědělství oproti roku

---

35 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, kart. 608, sign. 1066. NA.

36 F. MPSP, sign. 1805, kart. 79. NA.

37 F. MPSP, sign. 1066, kart. 608. NA.

1930, přičemž podíl odsunutých Němců činil 400 000 pracovních sil. S nástupem jara 1947 proto vydala Ústřední komise pro zajištění zemědělských prací na ministerstvu zemědělství směrnice, které rozeslala národním výborům všech stupňů a okresním a místním organizacím Jednotného svazu českých zemědělců. Směrnice obsahovala dlouhý výčet úkolů, včetně nutnosti „sledovati i jiná opatření, aby se uvolnily další pracovní síly-dětské útulky, popřípadě podle místních poměrů společné vyvažování“ (Pšeničková, 2004, s. 126).

Detailnější vhled do dění kolem zřizování a provozu zemědělských útulků nám poskytuje podrobná zpráva, kterou zpracovala Česká zemská péče o mládež na Moravě na konci roku 1947. Ze zprávy se můžeme mj. dozvědět, že velká část pěstounek, které byly v hlášeních předchozího roku ještě většinou nazývány jako vychovatelky, již prošla školením. Ta se konala na celkem osmi sociálně-zdravotních školách rozmístěných po celé Moravě. Problémem zůstávalo stravování dětí, které bylo zajištěno pouze v útulcích, které měly vlastní kuchyň. Všechny OPM podávaly ministerstvu výživy žádosti o mimořádné přiděly potravin pro děti i personál, což jim ministerstvo obvykle povolilo. Dále je ve zprávě uvedeno, že některé útulky obdržely zvláštní subvence od ministerstva zemědělství na pořízení vnitřního inventáře, pokud o to požádaly. Větším problémem ovšem bylo zajištění lékařského dozoru. Poradenská lékařská, kteří útulky pravidelně navštěvovali, údajně nebyli za svou práci honorováni. V nemálo případech konstatovali neuspokojivý zdravotní stav mnoha dětí. Přibližně v pěti útulcích identifikovali šíření dětského černého kašle, v jednom případě musel být útulek okamžitě uzavřen kvůli výskytu dětské obrny.³⁸

Institucionální péče o děti předškolního věku je navíc třeba vnímat v kontextu politických a odborných diskusí o variantách transformace celého systému československého školství po druhé světové válce. Diskuse a polemiky se vedly od podzimu 1945 do února 1948 na půdě Národního shromáždění, na ministerstvu školství a částečně i v akademických kruzích. KSČ jakožto dominantní politická síla prosazovala

---

38 F. MPSP, sign. 1805, kart. 79. NA.

koncept tzv. jednotné školy vypracovaný ministrem Zdeňkem Nejedlým. Pokud jde o sektor zemědělství, tam KSČ deklarovala svůj zájem podporovat pracující na venkově, aniž by přitom jakkoli zmiňovala či dokonce přiznávala záměr časem přistoupit k nucené kolektivizaci, tj. k zakládání JZD. Na opačném pólu Národní fronty stála Československá strana lidová, které záleželo především na zachování církevních škol včetně mateřských. Jedním z dílčích témat diskusí bylo zařazení mateřských škol do poválečného systému výchovy a vzdělávání, což by obnášelo přesun agendy mateřských škol z působnosti ministerstva ochrany práce a sociální péče do působnosti ministerstva školství. Nesporně pozitivním krokem vpřed, na čemž se všechny strany více méně shodovaly, bylo zavedení vysokoškolské přípravy učitelek mateřských škol na nově zřízených pedagogických fakultách v Praze, Brně, Bratislavě a Olomouci v roce 1946 (Konečný, 2003, s. 277-300).

Akutní potřebu zakládání dětských útluků v letech 1945–1947 současně vyjadřovaly také podniky v průmyslovém sektoru. Na podzim 1945 přišlo ministerstvo průmyslu s požadavkem na urychlené zřizování dětských útluků zejména v oblastech textilního průmyslu. Počátkem listopadu 1946 odpovědělo ministerstvo školství, že plánuje zřizovat hustou síť mateřských škol s celodenním provozem, a z tohoto důvodu začíná organizovat přípravné kurzy pro učitelky.³⁹ Všeobecně se začal stupňovat tlak na kapacity předškolních zařízení, přičemž vyklizení a převzetí zrušených německých *Kindergärten* nemohlo nedostatečné kapacity nahradit. Současně byl spuštěn proces plošného postátňování městských a obecních mateřských škol, jejichž tzv. osobní břemena přebíral stát.

Paralelně s procesem rozšiřování kapacit sezónních zemědělských útluků na venkově se ve městech stupňoval zájem o transformování dosavadních dětských útluků na plnohodnotné mateřské školy. Pro začátek se mělo jednat o útulky zajišťující celodenní provoz. Dětské útulky, ať již s celodenním nebo půldenním provozem, byly většinou umístěny v oddělené části budovy, ve které současně byla mateřská

---

39 F. Ministerstvo školství, kart. 979, inv. č. 12. NA.

škola. Stejně jako mateřské školy představovaly dětské útulky pro města a obce nemalou finanční zátěž, jejíž podstatnou část týkající se tzv. osobních nákladů se zřizovatelé snažili předat státu. Východiskem pro zacelení legislativních mezer týkajících se dětských útulků bylo přijetí zákona o organizaci péče o mládež č. 48/1947 Sb. v dubnu 1947. Na zákon č. 48/1947 navazovalo vládní nařízení č. 202/1947 Sb. z 15. prosince 1947, které v §13 odst. 1 stanovilo, že do působnosti místního národního výboru spadá mj. zřizování a provozování dětských útulků, jeslí, zemědělských a žákovských útulků.⁴⁰ Jak se brzy ukázalo, bylo hlavním motivem vlády aktualizovat legislativní úpravu a směrnice pro vznik a provoz speciálních zemědělských útulků tak, aby podle ní mohly fungovat již během zemědělské sezóny roku 1948. Důkazem pro tuto tezi může být to, že ministerstvo ochrany práce a sociální péče vedené od července 1946 Z. Nejedlým nezačalo pracovat na obecných směrnících platných pro všechny typy útulků, ale pouze na směrnících pro zemědělské útulky. Ty byly definovány jako zvláštní druh dětských útulků, které jsou zřizovány a provozovány místními národními výbory prostřednictvím orgánů místní péče o mládež v zemědělských obcích, a to od 1. května do 15. listopadu každého kalendářního roku. Podmínkou zřízení zemědělského útulku bylo umístění alespoň 15 dětí ve věku od dvou do šesti let. Směrnice rovněž stanovovaly pravidla pro počet a kvalifikaci zaměstnanců. Vedoucí útulku měla být tzv. pěstounka ve věku 18 až 60 let, která v minulosti absolvovala tzv. pěstounskou školu nebo alespoň pěstounský kurz. Jí podřízená byla pomocná pěstounka, která musela absolvovat minimálně měšťanskou školu, třetí stálou zaměstnankyní byla kuchařka. Je kuriózní, že Nejedlého ministerstvo ochrany práce a sociální péče směrnice odeslalo ministerstvu školství a osvěty k připomínkovému řízení 24. února 1948, tedy den před přijetím demise ministrů tří nekomunistických stran.⁴¹

---

40 Vládní nařízení 202/1947 Sb., jímž se provádí zákon o organizaci péče o mládež. Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=202&r=1947>.

41 F. Ministerstvo školství, kart. 990. NA.

Zemědělské útulky v letech 1948–1960

V pounorové legislativě se pojem dětský útulek poprvé objevil v zákoně č. 95/1948 o základní úpravě jednotného školství, který Ústavní národní shromáždění přijalo 21. dubna 1948. V § 11 odst. 2 druhé části zákona je stanoveno, že „jsou-li v obvodu mateřské školy jesle nebo útulky pro děti ve věku předškolním, přísluší přímý pedagogický dohled na ně správě mateřské školy“.⁴² Po přijetí zákona začal příslušný odbor ministerstva školství ve spolupráci s Výzkumným ústavem pedagogickým pracovat na směrnících pro budování mateřských škol a na jejich vnitřním pracovním plánu, což jim ukládalo několik paragrafů zákona. Na školský zákon navazující vládní nařízení č. 195/1948 Sb. pouze stanovilo okolnosti, za kterých mohly Zemské školní úřady zakládat nové mateřské školy a současně upřesňovalo podmínky docházky dětí do mateřských škol, avšak o útulku či útulcích se toto nařízení nezmiňovalo. Bylo tomu tak proto, že předkladatelem vládního nařízení bylo ministerstvo školství, zatímco náklady na zřízení a provoz dětských útulků, kterých bylo na jaře 1949 v ČSR celkem 240, byly kryty z rozpočtu ministerstva sociální péče. Toto ministerstvo vypracovalo v září 1949 pro dětské útulky samostatné směrnice a domácí řády a také pokyny pro zaměstnankyně útulků, které byly nazývány jako pěstounky.⁴³ Ve směrnících pro budování a provoz mateřských škol, které vydalo ministerstvo školství v listopadu 1948, je uvedeno, že od 1. září 1948 nemohou existovat jiná zařízení než mateřské školy s výjimkou útulků zřízených podle vládního nařízení č. 202/1947 Sb. z 18. 11. 1947. „Útulky vznikají v místech, kde nejsou podmínky pro mateřské školy, nebo kde se nepřihlásí alespoň 20 dětí. Útulky nenahrazují mateřské školy.“⁴⁴ Kvůli velkému počtu naléhavějších úkolů zůstávala otázka možného převodu dětských, a zvláště zemědělských útulků pod pravomoc ministerstva školství v letech 1948–1949 stále nedořešena. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče se jí pro-

42 Zákon 95/1948 Sb. o základní úpravě jednotného školství (školský zákon). Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=95&r=1948>.

43 F. Ministerstvo školství, kart. 987. NA.

44 F. Ministerstvo školství, kart. 987. NA.

to muselo dále zabývat. Během jara 1948 vypracoval úředník ministerstva ochrany práce a sociální péče ing. Otto Treichlinger koncept čtyř typů dětských útulků podle jejich velikosti a variant půdorysného nákresu místností včetně nezbytného zázemí.⁴⁵ Ing. O. Treichlinger⁴⁶ žádal vedení ministerstva, aby jeho koncept projednalo se zástupci ministerstev školství, techniky a zdravotnictví a také s ÚRO.

Zásadním přelomem při posuzování významu a budoucí perspektivy zemědělských útulků bylo přijetí zákona č. 69/1949 Sb. v únoru 1949.⁴⁷ Dětské útulky do té doby fungovaly v naprosté většině jako výpomocná zařízení pro rodiny soukromě hospodařících rolníků v malých městech a venkovských obcích, a to pouze v letní sezóně zemědělských prací. Lišily se navzájem v tom, zda byly otevřeny pouze 2 ½ měsíce, nebo o dva až tři měsíce déle. V útulcích se až na výjimky o děti staraly výpomocné pěstounky bez zvláštní kvalifikace, které absolvovaly tzv. měšťanskou školu. Problémem dvojkolejnosti v péči o děti předškolního věku se zabývala porada zástupců čtyř ministerstev v březnu 1949, na které přednostka oddělení předškolní výchovy ministerstva školství Marie Bartušková navrhovala převést pěstounky a celou agendu útulků pod ministerstvo školství. Cílem porady bylo jednak přizpůsobení systému předškolního vzdělávání novému administrativně správnímu členění republiky na kraje, jednak zajištění dostatku ženské pracovní síly pro účely prvního pětiletého plánu. Podle statistických údajů bylo na jaře 1949 v celé ČSR celkem 3 615 mateřských škol, do kterých docházelo kolem 150 000 dětí. Pouze 553 mateřských škol fungovalo v režimu celodenního provozu, zatímco většina mateřských škol dodržovala polední přestávku od 12:00 do 13:30 hod a zavírala v 15.30 hod. Ze

---

45 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1805, kart. 79. NA. Ing. Treichlinger stanovil, že na každé dítě musí v útulku připadat nejméně 2,5 m² vnitřní plochy. Pro každé čtyři děti muselo být jedno umyvadlo, pro deset dětí jedna toaleta. Teplota v místnostech nesměla klesnout pod 16 stupňů.

46 Pravděpodobně již někdy na jaře 1948 ing. O. Treichlinger (nar. 1923) opustil Československo a vystěhoval se do Palestiny, resp. Izraele. F. Policejní ředitelství Praha II - evidence obyvatelstva, O. Treichlinger. NA.

47 Zákon o jednotných zemědělských družstvech č. 69/1949 Sb. Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=95&r=1948>.

statistických údajů z jara 1949 je zřejmé, že ve srovnání s mateřskými školami byl počet zemědělských útulků několikanásobně menší, i když nikoli zanedbatelný. Dobová statistika ministerstva ochrany práce a sociální péče z r. 1949 již rozlišovala dva druhy zemědělských útulků, a to dlouhodobé, které byly otevřené až pět a půl měsíce, a žňové, které byly otevřené dva až dva a půl měsíce. Dlouhodobých útulků bylo 684, krátkodobých (žňových) 627, v součtu 1 311. Dohromady oba typy útulků v roce 1949 zaměstnaly bezmála 1 500 pěstounek. Krátkodobé útulky měly paradoxně jistou výhodu v tom, že během léta mohly rovněž zaměstnávat učitelky standardních mateřských škol, které by za normálních okolností měly v létě klasické prázdniny. Podle statistiky nastoupilo do žňových útulků v létě 1949 1 427 kvalifikovaných učitelek mateřských škol.⁴⁸ Z tohoto lze teoreticky usuzovat, že tyto učitelky mohly u svěřených dětí v útulcích zúročit své zkušenosti s preprimárními formami pedagogiky, což se u pěstounek v útulcích nepředpokládalo. Podle hlášení KNV z některých krajů, např. Pražského, Plzeňského nebo Královéhradeckého, se ale ne vždy kvalifikované učitelky ve žňových útulcích osvědčily. „Učitelky se často dozvěděly o svém zapojení až na posledních chvíli a musely si zrušit předem domluvený prázdninový program, např. brigády či školení. Často neměly o provoz útulků zájem, ač jsou plně kvalifikované.“⁴⁹ Úryvek z hlášení KNV Hradec Králové: „Výpomoc učitelek se získávala velmi obtížně, neboť dávaly přednost chmelovým brigádám, kde se jevil větší finanční efekt.“⁵⁰ Naopak KNV v Ústí nad Labem nasazení učitelek mateřských škol do zemědělských útulků chválil: „Prázdninová pomoc učitelek v ZÚ byla velmi vydatná a učitelky se všude velmi dobře osvědčily.“⁵¹ V některých krajích se do kampaně na zřizování zemědělských útulků zapojil odborový Svaz zaměstnanců školství a osvěty, který přišel se závazkem k IX. sjezdu KSČ [sjezd se konal 25.–29. května 1949, pozn. aut.], že o prázdninách

---

48 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1066, kart. 607. NA.

49 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1066, kart. 607. NA.

50 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1066, kart. 607. NA.

51 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1066, kart. 607. NA.

vyšle na venkov do zemědělských útulků 200 kvalifikovaných učitel-
lek mateřských škol (Fottová, 1949, s. 66).

Pravděpodobně ještě na konci roku 1949 nebo na počátku roku 1950 se režim rozhodl, že v rámci nástupu ostrého tempa kolektivizace bude potřeba podstatně rozšířit dostupnost a kapacity zemědělských útulků ve všech okresech republiky a zlepšit materiální podmínky jejich provozu. Současně byl dán pokyn ke zkvalitnění pečovatelského kádrů formou doškolovacích kurzů pěstounek. Ohledně kapacit ale měly centrální plánovací orgány „velké oči“, když např. na rok 1951 nařídily všem KNV v českých zemích zajistit místa pro 40 000 dětí v 1635 útulcích. Teprve praxe ukázala, že manželky rolníků, ať v kolektivizovaném nebo soukromém sektoru, během sezóny 1951 přihlásily do 1267 zemědělských útulků celkem 25 913 dětí.⁵² Bezmála 370 připravených útulků tak nebylo vůbec potřeba otevírat, nemluvě o připravených pěstounkách a učitelkách, které musely být narychlo převedeny na jiné práce. Z interních statistik ministerstva sociální péče z následujících let je zřejmé, že to byla právě letní sezóna 1951, kdy dosáhly počty dětí přihlášených do zemědělských útulků v českých zemích svého maxima. Od tohoto roku se situace z hlediska potřebných kapacit na několik dalších let ustálila, než se koncem šedesátých let počet zemědělských útulků a dětí v nich opět mírně zvýšil. Co se však po roce 1951 viditelněji změnilo, byl zodpovědnější přístup národních výborů, regionálních poboček JSČZ i samotných JZD k provozu útulků, a hlavně ke kvalitě péče o děti. V letech 1951 až 1953 ministerstvo zemědělství nařizovalo všem okresním pobočkám Jednotného svazu českých zemědělců a národním výborům, aby vykonávaly nad všemi žňovými útulky dozor a zaměřily se přitom především na zajištění bezpečnosti všech dětí (Pšeničková, 2002, s. 95-103). K celkovému zlepšení rovněž pomohlo snížení byrokratické zátěže v souvislosti s převodem agendy zemědělských útulků z ministerstva sociální péče na ministerstvo školství v prosinci 1951. O této věci, jak již bylo uvedeno, se mezi oběma ministerstvy jednalo již od roku 1948, ne-li dříve. Agendu útulků převzalo na minis-

---

52 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, sign. 1066, kart. 609. NA.

terstvu školství oddělení, které mělo v gesci mateřské školy. Od tohoto momentu se otevřela alespoň teoretická možnost, že by se součástí náplně jejich činnosti mohla stát i výchovně vzdělávací složka. Zde je na místě připomenout, že hlavní prioritou prvního pětiletého plánu byla industrializace, v rámci které muselo ministerstvo školství mj. dohlížet na zřizování dětských útluků v blízkosti průmyslových závodů ve městech. Agenda zemědělských útluků, zřizovaných v kontextu tzv. kolektivizace, zůstávala z hlediska významu až za mateřskými školami a podnikovými dětskými útluky ve městech.

V letech 1952–1953 ministerstvo školství vypracovalo poměrně detailní metodiku, jak před každou zemědělskou sezónou předem proškolit nové budoucí pěstounky zemědělských útluků tak, aby školení nebylo pouze formální. Školení probíhalo nejméně 12 dní a budoucí pěstounky musely kromě přednášek a besed se zkušenými učitelkami navštívit některou mateřskou školu a na ní absolvovat alespoň několikadenní praxi.⁵³ V květnu 1951 povolilo ministerstvo školství „nasazení“ studentek třetích ročníků vyšších sociálních škol jako pěstounek do zemědělských útluků s tím, že jim tato zkušenost bude uznána jako povinná praxe. Ministerstvo sociální péče se naopak zavázalo zajistit pro studentky ubytování a stravu.⁵⁴ K budovatelským výzvám v době rané kolektivizace zemědělství přistoupil iniciativně také Spolek mediků Lékařské fakulty Univerzity Karlovy. Spolek prostřednictvím Ústavu sociálního lékařství poslal v květnu 1951 ministerstvu sociální péče seznam posluchaček nižších ročníků medicíny, které byly ochotné nastoupit na venkov jako pěstounky. Posluchačky vyšších ročníků byly ochotny nastoupit do útluků jako zdravotní dozor. Ústav sociálního lékařství se zavázal, že všechny zájemkyně před nástupem léta teoreticky vyškolí.⁵⁵ Všeobecnému dobovému nadšení a budovatelskému úsilí napomáhaly také sdělovací prostředky. Jak uvedl redaktor *Mladé fronty Dnes* Radek Laudin, v některých regionech, např. na Jihlavsku, si noviny začaly všimnat útluků již v srpnu 1950.

---

53 F. Ministerstvo školství a kultury, kart. 990. NA.

54 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, kart. 608, sign. 1066. NA.

55 F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, kart. 608, sign. 1066. NA.

„Žňové útulky zpopularizoval i film *Dovolená s Andělem* z roku 1952, kde měl hlavní roli revizora Jaroslav Marvan. Děti tam musely přebývat v hospodě, protože ještě neměly útulek dostavěný. A tak jim ho s budovatelským nadšením dokončili rekreanti v době dovolené, kterou měli trávit u vody“ (Laudin, 2016).

V té době již některé zemědělské útulky přecházely na model tzv. stálých celoročních útulků, jejichž provoz bylo nutné udržovat kvůli rozšiřující se živočišné výrobě zejména drůbeže a skotu.

Začátkem prosince 1952 dokončil příslušný odbor ministerstva školství tvorbu samostatných směrnic pro zřizování a provoz zemědělských útulků doplněný o návrh osnov vzdělávacích kurzů pro pěstounky. Účelem zemědělských útulků bylo poskytnutí péče o děti matek pracujících v JZD nebo státních statcích, a to od počátku března do konce listopadu každého kalendářního roku. Rozhodnutí o zřízení útulku bylo v pravomoci ONV, který se musel předtím ujistit, že útulek bude pravidelně navštěvovat minimálně deset dětí ve věku od dvou do šesti let. Platy pěstounky a kuchařky hradil ONV, který rovněž vykonával nad dodržováním hygienických norem a kvality stravování dozor prostřednictvím ředitelky nejbližší mateřské školy. Pěstounky dočasně nesplňující požadovanou kvalifikaci byly povinné absolvovat desetidenní internátní školení na vyšší sociální škole, případně na pedagogických gymnáziích pro učitelky mateřských škol.⁵⁶ V roce 1954 vydalo ministerstvo školství prostřednictvím Státního pedagogického nakladatelství tiskem příručku pro pracovnice v zemědělských útulcích. Jednalo se o soubor devíti statí obsahujících praktické rady a návody pro práci nejen pěstunek, ale i kuchařek, které se měly poučit o správné výživě dětí a přípravě jídel pro ně (Kádnerová, 1954). V letech 1953 až 1955 zintenzivnilo ministerstvo školství komunikaci se všemi krajskými národními výbory, aby tyto prostřednictvím odborů školství zajistily

---

56 F. Ministerstvo školství, kart. 990. Pedagogická gymnázia založená v roce 1950 byla dvojího druhu – pro učitele národních škol a pro učitelky mateřských škol. NA.

plnění plánu na zřizování nových zemědělských útulků. V lednu 1955 hlásil KNV v Olomouci, že plán na zřizování zemědělských útulků v roce 1954 nebyl splněn, protože příslušné ONV a MNV v obcích včas nedodaly potřebné podklady. Vázla také spolupráce s Československým svazem žen a ROH, které se měly na návrzích na zřízení útulků podílet.⁵⁷ Ze zápisů z jednání školské komise rady ONV v Olomouci z let 1955 až 1957 vyplývá, že obce, resp. JZD na střední Hané sice měly o zemědělské útulky zájem, nicméně až od května, protože v březnu a dubnu ještě byly poloprázdné. ONV se také zaměřil na postupné vybavování útulků inventářem, který byl běžný ve standardních mateřských školách. Problémem zůstávala nestálá kvalita stravování a zajišťování školení pro pěstounky, což bylo svěřeno dohledu okresní školní inspekce.⁵⁸

Na mnohé nedostatky v kvalitě předškolní výchovy v mateřských školách a dětských útulcích poukázala celostátní konference o předškolní výchově v prosinci 1957 v Praze. Důraz byl kladen na problematiku rozvoje mateřských škol, nicméně v usnesení rovněž zazněly požadavky týkající se dětských útulků: „Vydat organizační řád dětských útulků, vypracovat obsah a podmínky studia pro vybrané nekvalifikované učitelky, všestranně zvyšovat úroveň práce a materiální vybavení útulků, projednat se závody a JZD jejich účast při zajišťování nákladů na zřizování a provoz mateřských škol a útulků“.⁵⁹ Usnesení týkající se útulků bylo záměrně formulováno tak, že nezahrnovalo pouze zemědělské útulky, kterých bylo kolem 95%, ale i útulky při některých státních podnicích.⁶⁰ Řádné směrnice o provozu dětských útulků doplněné o osnovy školení pro pěstounky vydalo ministerstvo školství teprve v roce 1958. Podle směrnic přijímal pracovnice do útulků výkonný orgán pro školství a kulturu příslušného MNV s tím, že směrnice roz-

---

57 F. Ministerstvo školství, kart. 990. NA.

58 F. Rada ONV Olomouc 1955–1957, M1-34, kart. 4. Státní okresní archiv Olomouc (dále SOkA Olomouc).

59 F. Kolegium ministra školství, kart. 14, inv. č. 10-18. NA.

60 Např. v padesátých letech existovaly tzv. nádražní útulky pro matky, zaměstnané na velkých uzlových nádražích v Praze, Českých Budějovicích, Plzni, Brně, Olomouci, Přerově a Ostravě. F. Ministerstvo školství, kart. 990. NA.

lišovaly funkci vedoucí pěstounky a pomocné pěstounky. Současně ministerstvo pracovalo na novém organizačním řádu pro mateřské školy, který měl být nově oddělen od pracovního řádu. Ve směrnicích je mj. uvedeno, že pokud počet dětí v mateřské škole klesne pod 15, bude mateřská škola automaticky převedena do kategorie dětského útluku. Současně se řešil problém tabulkových platů zaměstnankyň mateřských škol, protože i na nich mohly působit tzv. pěstounky. Ty podle ministerstva spadaly do kategorie vychovatelek, zatímco pěstounky v útulcích nikoli.⁶¹ Nové směrnice reagující na rychlé rozšiřování sítě předškolních zařízení vydalo ministerstvo školství v roce 1960. U dětských útulků ministerstvo školství na jedné straně změkčilo kritéria pro minimální počet dětí z 15 na 10, na druhé straně zpřísnilo kritéria pro pěstounky, které musely absolvovat speciální doškolovací kurs. Doposud ministerstvo kvůli všeobecnému nedostatku kvalifikovaných učitelů na mateřských školách a v dětských útulcích muselo tolerovat praxi, podle které stačilo, aby pěstounky v dětských útulcích byly duševně způsobilé ženy starší 18 let, které znají poměry v obci, jsou bezúhonné a občansky vyspělé.⁶² Důležitý byl rovněž požadavek na minimální povinný inventář, kterým měly být místnosti útulků vybaveny.

Dětské a zemědělské útulky v 60. letech

Současně s dokončením tzv. kolektivizace zemědělství v podobě ekonomické a personální stabilizace JZD na přelomu 50. a 60. let si režim v Československu mohl dovolit zaměřit se nejen na rozšiřování sítě a celkové kapacity zemědělských útulků, ale také na kvalitu výchovné péče a na zlepšení hygienických a stravovacích poměrů. V přelomovém roce 1960, kdy byla mj. realizována nová územně správní reforma, bylo v Československu celkem 1482 dětských útulků, z toho 397 stálých, tj. celoročních. V českých krajích existovalo 1402 útulků, na Slovensku 80.⁶³ Oproti předchozí dekádě nastaly v legislativě týkající se předškolní péče

---

61 F. Ministerstvo školství, kart. 987. NA.

62 F. Ministerstvo školství, kart. 990. NA.

63 F. Ministerstvo školství, kart. 987. NA. Srov. Franc, Halířová, Knapík a kol. (2021, s. 464).

dvě dílčí změny. Podle vládního usnesení ze 7. 12. 1959 mohly zřizovat mateřské školy také státní podniky a JZD a od ledna 1960 mohly být při mateřských školách nově zřizovány jesle pro děti mladší tří let. Obě opatření mohla navenek vzbuzovat dojem, že dětské jesle částečně převezmou funkci útulků, ze kterých si převezmou děti ve věku dva až tři roky. Klasické zemědělské útulky měly postupně zaniknout. Brzy se nicméně ukázalo, že nové třídy jeslí se většinou etablovaly při mateřských školách v blízkosti průmyslových podniků v rychle se rozvíjejících městských aglomeracích. Otazník dlouho visel nad tím, z jakého rozpočtu se mají osobní a věcné náklady na jesle saturovat. Provizorně bylo dohodnuto, že provoz části budovy, ve které se jesle nachází, bude součástí rozpočtu mateřské školy, zatímco zdravotní sestra nebo pěstounka v jeslích bude zaměstnankyní příslušného Okresního ústavu národního zdraví. Zpočátku nejasná byla také otázka financování nákladů na nově zakládaná předškolní zařízení při státních podnicích a JZD. Stát, resp. jeho územně správní orgány (ONV a MNV) kalkulovaly, že státní podniky a JZD postaví nové budovy či modernizují nevyhovující prostory pro předškolní zařízení tzv. svépomocí. Navíc stát počítal s možností, že podniky a JZD najdou ve svých rozpočtech finance na provoz a že se na financování budou podílet také rodiče. Nakonec byl přijat model, že náklady na stravování dětí v podnikových mateřských školách budou hrazeny z rozpočtu školské správy ONV s možností participace ze strany rodičů, zatímco u JZD tomu bylo jinak. Zde stát mylně přepokládal, že dětem v mateřských školách či útulcích zřizovaných JZD tyto bezplatně zajistí dětem kvalitnější stravu díky vlastní živočišné i rostlinné výrobě. Je pravda, že než se otázky financování vyjasnily, což nastalo až koncem 60. let, neměla některá JZD, která se ocitla v extrémní tísní kvůli akutnímu nedostatku ženské pracovní síly, příliš na výběr, a většinu provozních nákladů na mateřské školy či útulky musela pokrýt ve vlastní režii. Jak to fungovalo v praxi, ilustruje sdělení člena rady ONV Olomouc Emila Křoupala na zasedání rady v červenci 1960: „Na vesnicích jsou velké problémy se zřizováním zemědělských útulků, na učitelku se

na vesnici musí vybírat pro její výplatu příspěvky od rodičů.“⁶⁴ V usnesení rada ONV uložila radám místních národních výborů, „aby spolu s JZD věnovaly větší péči než doposud zemědělským útulkům, jak po stránce vhodného umístění, tak vybavení, aby zemědělské útulky mohly být postupně přeměňovány na mateřské školy“.⁶⁵ V létě 1962, tedy o dva roky později, rada ONV vzala na vědomí zprávu, že „na okrese je 8 trvalých a 21 sezónních dětských útulků. V 22 z nich hradí náklady na uklízečku a pomocnou sílu JZD, v 15 případech přispívají družstva značnými částkami na vybavení. Dva útulky (Rozvadovice a Bílsko) si vydrží samy JZD úplně ze svých prostředků“.⁶⁶

Koncem června 1960 se problémy mateřských škol a útulků zabývalo kolegium ministra školství. Konstatovalo, že hlavně hygienické podmínky v těchto zařízeních jsou velmi rozdílné, přičemž 34 % zařízení se nachází v prostorách, které vyžadují velké investiční akce a 11 % procent zařízení jsou hygienicky zcela nevyhovující. Velké rozdíly byly zaznamenány rovněž v úrovni zdravotní péče. „Ve městech jsou prohlídky pravidelné, na venkově je stav různý, závisí na počtu lékařů na okrese. Značné diskrepance byly shledány i z hlediska úrovně výchovné práce, která je v útulcích podstatně nižší. Do útulků, zejména sezónních, se obtížně získávají pracovní síly. Od 1. ledna 1959 jsou pěstounky v útulcích placeny jako nekvalifikované učitelky. Odbory školství podle směrnic ONV zajistí 14denní školní kurzy pro pěstounky, doplněné hospitacemi na mateřských školách. K dohledu nad provozem útulků se navíc musí připojit ředitelé nejbližších základních škol.“⁶⁷ Na podzim 1960 svolalo ministerstvo školství poradu zástupců školních referátů z cca dvaceti největších měst a deseti pražských obvodů. Jediným bodem programu byl „Rozbor stavu výchovné a zdravotní péče v mateřských školách a dětských útulcích“.⁶⁸ V dětských útulcích v celé republice bylo umístěno celkem 28 565 dětí, z toho 13 729 byly děti

---

64 F. Rada ONV Olomouc 1955–1957, M1-34, SOkA Olomouc, kart. 1.

65 F. Rada ONV Olomouc 1955–1957, M1-34, SOkA Olomouc, kart. 1.

66 F. Rada ONV Olomouc 1955–1957, M1-34, SOkA Olomouc, kart. 8.

67 F. Kolegium ministra školství, kart. 30. NA.

68 F. Ministerstvo školství, kart. 987. NA.

mladší tří let. Velkým problémem bylo, že pouze 23 % dětí z útulků se v nich mohlo stravovat. Poněkud svérázně ministerstvo nahlíželo na všeobecný problém nekvalifikovanosti učitelek a pěstounek všech typů předškolních zařízení. Ten se měl řešit tak, že stávající nekvalifikované učitelky mateřských škol si během maximálně dvou let doplní kvalifikaci studiem při zaměstnání. Ty učitelky, které na studium nebudou moci z jakéhokoli důvodu nastoupit, či studium úspěšně nedokončí, budou překládány do útulků jako pomocné vychovatelky. Mnohé zkušené učitelky, které se při náročném zaměstnání často staraly o vlastní početnou rodinu, tak měly být jakoby za trest přeloženy na venkovní periferii, na které se předpokládala nižší kvalita péče po všech stránkách. Statisticky bylo ministerstvem podchyceno, že z 1 600 pěstounek prošlo školením pouze 54 %⁶⁹. Jak se řešily případy pěstounek, které na školení nenastoupily, zprávy neuvádí. Na druhé straně se ale potvrdilo, že tlak zaměstnavatelů na zvyšování jejich kvalifikace postupně přinášel výsledky. Ve školním roce 1967/1968 již ve všech předškolních zařízeních pracovalo pouze 10 % nekvalifikovaných učitelek.⁷⁰

Extenzivní rozvoj útulků, z nichž kolem 90 % byly sezónní zemědělské útulky, kulminoval na počátku roku 1960, kdy se jejich počet v celém Československu blížil 1500. Z nich 1400 se nacházelo v české části republiky. V útulcích bylo tehdy umístěno 28 565 dětí.⁷¹ Na přelomu let 1961/1962 se celkový počet útulků snížil na 1 360, z toho 72 na Slovensku. V útulcích o děti pečovalo celkem 1 721 pěstounek, z toho 96 na Slovensku. Připočteme-li k pěstounkám i kuchařky, zaměstnával tento specifický segment péče o děti předškolního věku celkem 2 480 pracovníků. Pěstounky a kuchařky se staraly o 18 759 dětí, z nich bylo 1 930 umístěno v útulcích na Slovensku (Giliánová, 1963). Mírné snižování počtu útulků během šedesátých let bylo dáno tím, že se v souladu s plány 4. pětiletky většina z nich transformovala do podoby standardních mateřských škol. Hlavní důvod sestupného trendu spočíval v tom, že v procesu postupné koncentrace zemědělské výroby do

---

69 F. Ministerstvo školství, kart. 980, inv. č. 12. NA.

70 F. Ministerstvo školství, kart. 177, sign. 12. NA.

71 F. Kolegium ministra školství, 1959, kart. 30. NA.

velkých JZD byly zemědělské útulky transformovány do podoby standardních mateřských škol ve velkých střediskových obcích. S rozvojem dopravní infrastruktury a zlepšující se dopravní obslužnosti si mohl větší počet rodičů dovolit každý den dopravovat své děti předškolního věku do mateřských škol ve vzdálenějších obcích nebo v okresních městech, kde byla péče obvykle všestranně kvalitnější. Po bezmála tříleté časové prodlevě se ministerstvo školství vrátilo k problematice útulků v polovině šedesátých let. Koncem dubna 1965 projednalo kolegium ministra materiál s názvem „Koncepce vesnické mateřské školy“.⁷² Koncepce vycházela z demografického faktu, že v té době stále žila více než polovina obyvatel republiky na venkově. Z nich 1 416 000 trvale bydlelo v obcích od 200 do 500 obyvatel a 1 037 000 obyvatel v obcích o velikosti od 500 do 1000 obyvatel. U první zmíněné kategorie obcí s velikostí do 500 obyvatel vedení ministerstva soudilo, že v těchto obcích existují podmínky pro zřízení dětského útulku, zatímco v obcích o velikosti mezi 500 až 1000 obyvatel měly být zakládány jednotřídní mateřské školy. Z projednávaného plánu je zřejmé, že ministerstvo počítalo s opětovným zakládáním nových útulků, jejichž počet by se mohl vrátit ke stavu před cca pěti lety. Ke konci roku 1964 registrovalo ministerstvo 1 177 útulků, z toho 587 stálých, tj. celoročních. Navíc ministerstvo počítalo s tím, že kvalifikované učitelky mateřských škol, které již v dostatečných počtech vycházely ze středních pedagogických škol, budou ve venkovských mateřských školách a útulcích postupně nahrazovat nedostatečně kvalifikované pěstounky. Předpokládaný nárůst počtu útulků ve druhé polovině šedesátých let se nicméně nepotvrdil a jejich počet se více méně ustálil. Současně se nepotvrdil ani předpoklad, že by absolventky středních pedagogických začaly z útulků „vytlačovat“ méně kvalifikované pěstounky. Celkovým problémem byly nízké platové tabulky učitelek mateřských škol, přičemž platové tabulky v útulcích byly ještě o stupeň nižší, a to bez ohledu na to, zda útulek vede kvalifikovaná učitelka nebo pěstounka. Dalším chronickým problémem byla nedořešená otázka rozdílných úhrad za stravování

---

72 NA, f. Kolegium ministra školství, 1965, kart. 979, sign. 12.

v závodních mateřských školách při podnicích a JZD a v mateřských školách, jejichž zřizovateli byly města nebo obce. Podniky a JZD byly v tomto znevýhodněny a oprávněně se domáhaly nápravy. Ve druhé polovině 60. let se navíc objevilo nové a politicky citlivé téma zařazování dětí romského původu do všech druhů předškolních zařízení, což souviselo s organizovaným stěhováním Romů z východoslovenských oblastí do vybraných okresů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Dětské útulky na konci 60. let a v období tzv. normalizace

Přes sestupnou tendenci ministerstvo školství koncem šedesátých let na útulky nezapomnělo a koncem března 1968 vydalo nové směrnice společné pro mateřské školy a dětské útulky. Povšimněme si, že ve formulaci šlo obecně o dětské útulky, nikoli jenom o útulky zemědělské. Tyto, stejně jako dříve, mohly vznikat podle místních podmínek tam, kde byla záruka docházky nejméně deseti dětí zaměstnaných rodičů ve věku od dvou do šesti let. O tyto děti se stále měly starat pěstounky, navzdory tomu, že v této době se toto označení odborníkům na předškolní výchovu mohlo jevit jako archaické.⁷³ V době všeobecného společenského uvolnění v letech 1968–1969 se dokázaly ozvat také učitelky předškolních zařízení. Prostřednictvím školských odborů i kritickými články v tisku jejich zástupkyně oprávněně poukázaly na mnoho nevyřešených problémů, především nedůstojného platového ohodnocení. Kromě toho se ve veřejných diskusích i na jednáních na ministerstvu školství vrátila do hry otázka možnosti vysokoškolského studia předškolní výchovy, které na pedagogických fakultách zaniklo na počátku 50. let. Ke komplexnímu rozboru předškolních zařízení se ministerstvo školství opět dostalo až před Vánoci 1968. Porada se ve srovnání s mateřskými školami problematiky útluků téměř nedotkla. V příložené zprávě je zachycena podrobná statistika mateřských škol, ale útluků nikoli. Pouze je uvedeno, že útulky navštěvovalo v celé republice necelých 15 000 dětí, což představovalo 3,9 % dětí ve srovnání s dětmi navštěvujícími mateřskou školu. Porada rovněž konstatova-

---

73 *Věstník ministerstva školství*, roč. 24, sešit 8, 20. 3. 1968.

la, že je u JZD je třeba vyřešit jejich znevýhodnění ve způsobu financování oproti státním podnikům, jejichž náklady hradila školská správa prostřednictvím ONV.⁷⁴

V období 70. let, tedy v době velkého populačního vzestupu, paradoxně nastával v Československu sice postupný, avšak nezvratný soumrak dětských útulků jak v odvětví průmyslu, tak zejména v zemědělství. Režim preferoval zabezpečení generace tzv. „Husákových dětí“ pomocí husté sítě jeslí, které byly přímo přidruženy k mateřským školám. Právě zvyšování kapacit jeslí se stalo doslova novým fenoménem. Jesle byly často umístěny ve stejné budově, jako mateřská škola tak, aby jejich provoz a následný přechod dětí do mateřských škol po dosažení třetího roku věku dítěte byl plynulý a ekonomicky efektivní. Naproti tomu počet útulků rychle klesal. V roce 1970 jich bylo v české části federalizované republiky evidováno 727, o čtyři roky později 639.⁷⁵ Přesto se na dětské útulky ani legislativně zcela nezapomnělo. Vyhláška ministerstva školství ČSR z dubna 1980 o společných zařízeních mateřských škol a jeslí a o dětských útulcích pouze v čl. 9 stroze uvádí, že dětské útulky mohou být stálé nebo sezónní, s docházkou nejmeně deseti dětí ve věku od dvou do šesti let. Oproti původnímu znění ze 60. let se zde nic podstatného nezměnilo. V roce 1984 evidoval rezort školství pouze 153 dětských útulků v celé ČSSR, z toho 141 v České socialistické republice. Počet všech dětí navštěvujících útulky činil něco přes 2 000.⁷⁶ Navzdory tak zásadnímu poklesu počtu dětských, resp. zemědělských útulků, většina těch zbývajících do konce 80. let nezanikla. S možností zachovat útulky v systému předškolní péče překvapivě počítala i nová vládní garnitura rodící se samostatné České republiky. V zákoně č. 391/1991 Sb., který přijala Česká Národní rada v prosinci 1991, se ve druhé části uvádí tři typy předškolních zařízení: a, mateřská škola; b, společné zařízení mateřské školy a jeslí; c, dětský útulek. Ten mohl být založen tam, kde s přihlédnutím k místním

---

74 F. Ministerstvo školství, kart. 177, sign. 12. NA.

75 *Statistika školství ČSR 1974/75, 1975*, s. 23–24.

76 *Statistika školství 1984/85, 1985*, s. 31.

okolnostem nejsou podmínky pro zřízení mateřské školy.⁷⁷ Zde lze souhlasit s tvrzením M. France a J. Knapíka, že v této době již byl počet útluků zanedbatelný (Franc, Halířová, Knapík a kol., 2021). Jistým paradoxem se nicméně jeví užití slova *útulek* i pro dobu současnou, avšak již nikoli v zákoně školském, nýbrž veterinárním: „Útlukem se rozumí zařízení, které poskytuje dočasnou péči toulavým a opuštěným zvířatům.“⁷⁸ Následná komplexní transformace předškolní péče od 90. let 20. století do současnosti již není předmětem této studie.

Místo závěru

Studie nastiňuje terminologickou a obsahovou proměnlivost tzv. dětských útluků, které se od poloviny 19. století v českých zemích vyvíjely jako specifická zařízení péče a výchovy pro děti předškolního věku. Ukázalo se jako nutné pokusit se o přesnější vyjasnění tohoto pojmu, který se v různých variantách vyvíjel paralelně jak v českém, tak i německém jazykovém prostředí. Zvláště důležité bylo zachycení pojmového odlišení dětského útulku od tzv. opatrovny, která se v českém prostředí přestala jako oficiální pojem používat od poloviny třicátých let 20. století.

Na okraj česko-německého srovnání lze konstatovat, že zatímco v češtině termín *útulek* prodělal silnou desémantizaci ve smyslu významového posunu k útulku pro zvířata, v němčině se termín zachoval, a to ve významu obdobném tomu původnímu (předškolní zařízení). Příslušná desémantizace se pak dotýká výhradně vzdělávacích cílů a obsahů pojících se s termínem, případně pozměněné formální podoby (slovo zkratkové). Jistým paradoxem pak zůstává prezence termínu v Německu, na rozdíl od Rakouska, kde se termín *Kindertagesstätte* v takové míře neudržel, ačkoli by to bylo lze očekávat.

77 Zákon č. 395/1991 Sb. Zákon České národní rady o školských zařízeních. Dostupné z <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=395&r=1991>. Zde lze souhlasit s tvrzením M. France a J. Knapíka, že v této době již byl počet útluků zanedbatelný, srov Franc, Halířová, Knapík a kol., (2021, s. 464).

78 Viz Povinná registrace útulku pro zvířata (URL 10).

Proměnlivost názvosloví českého i reálného obsahu zařízení předškolní výchovy v předválečném a meziválečném období poměrně dobře zachycují české i německé výkladové a jazykové slovníky. Od 70. let 19. století se v rakouské oblasti, včetně českých, zemí můžeme opřít již o přesnější vymezení normativní povahy, v Uhersku o 20 let později. Přesto se domníváme, že pojem útulek se v českém prostředí ujal a pevně zakořenil až pod vlivem uherské předškolní legislativy z počátku 90. let 19. století. Po relativně krátkém meziválečném období, kdy se česká předškolní zařízení vyvíjela paralelně vedle zařízení německých, nastal po druhé světové válce zásadní zlom. Poválečný a zejména poúnorový školský a sociální systém péče o děti dal po odsunu Němců z Československa pojmu útulek nový cíl a obsah. Význam útulků kulminoval v socialistickém Československu v 50. a 60. letech 20. století, a to především v souvislosti s kolektivizací zemědělství. Dětské útulky, často alternativně nazývané jako zemědělské útulky, v podstatě plnily funkci mateřských škol, avšak s tím rozdílem, že měly menší kapacitu (zpravidla kolem 10 až 15 dětí). V ostatních parametrech odpovídaly vyšším standardům mateřských škol. V této podobě zůstávaly dětské a zvláště zemědělské útulky řádnou a legislativně zakotvenou součástí předškolní péče a výchovy v Československu až do počátku 90. let 20. století.

Prameny a literatura

Archivní prameny, edice a statistiky

Fond České zemské ústředí obcí, měst a okresů Praha, 808, inv. č. 16, kart. 50, 53.

Národní archiv (dále NA).

F. Ministerstvo sociální péče 1918–1938, I/367, inv. č. 1116, sign. A 3/a, kart. 465; inv. č. 1118, sign. A 5/b-2, kart. 467. NA.

F. Ministerstvo školství, 371, inv. č. 1617, sign. 12, kart. 1440, 3969; kart. 979, inv. č. 12; kart. 990. NA.

F. Ministerstvo školství, Kolegium ministra, kart. 14, inv. č. 10-14; kart. 30, kart. 979, sign 12.

F. Ministerstvo ochrany práce a sociální péče, kart. 608, sign. 1066; kart. 79, sign. 1805. NA.

- F. Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, 622, inv. č. 3178, sign. VII/1/K, kart. 851–855. NA.
- F. Policejní ředitelství Praha II-evidence obyvatelstva, O. Treichlinger. NA.
- F. Rada ONV v Olomouci 1955–1957, M 34, kart. 1, 4. Státní okresní archiv v Olomouci (SOKA Olomouc).
- F. Zemská školní rada, inv. č. 1147, sign. V/64, kart. 2256 – Útulky chudé mládeže. Inv. č. 1536, sign. 17f-1, kart. 2645 – Výroční zprávy dětských útulků pro chlapce a dívky z let 1912–1916. NA.
- F. Zemské ústředí pro mládež v Čechách, 838, inv. č. 316 a 319, kart. 184–188. NA.
- F. Zemský výbor Praha, inv. č. 5394, kart. 9359, období 1904–1909, Útulky a žákovské besídky; inv. č. 4066, kart. 4181, Útulky pro chudou školní mládež 1892–1902. NA.
- GILIÁNOVÁ, Margita, Zápisová statistika na školách. Mateřské školy a útulky. In: *Statistické zprávy Ústřední komise lidové kontroly a statistiky*, 1963, č. 1, s. 226.
- LAUDIN, Radek, 2016. Za kolektivizace se zřizovaly žňové útulky pro děti, dnes stačí školka. Článek v *Mladé frontě Dnes* ze dne 15. 8. 2016.
- Statistika školství ČSR 1974/1975*, 1975. Praha: Ústav školských informací při MŠ ČSR. ISBN neuvedeno.
- Statistika školství 1984/1985, 1985*. Praha: Státní úřad statistický České socialistické republiky. ISBN neuvedeno.
- Věstník ministerstva školství*, roč. 24, sešit 8, 20. 3. 1968.
- Vládní nařízení 202/1947 Sb., jímž se provádí zákon o organizaci péče o mládež*. Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=202&r=1947>.
- Zákon 95/1948 Sb. o základní úpravě jednotného školství (školský zákon)*. Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=95&r=1948>.
- Zákon České národní rady 395/1991 Sb.*
Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=395&r=1991>.
- Zákoník říšský pro království a země v říšské radě zastoupené*. Částka XLI. Vydána a rozdána dne 23. července 1872. Č. 108. Nařízení, vydané od ministra záležitostí duchovních a vyučování ze dne 22. 6. 1872. Dostupné z: <https://is.muni.cz/do/1499/el/estud/praf/ps09/dlibrary/web/rs.html>.
- Slovníky*
- FILÍPEC, Josef, DANĚŠ, František & kol., 2006. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha: Academia. ISBN 80-200-1080-7.
- HAVRÁNEK, Bohuslav & kol., 1966. *Slovník spisovného jazyka českého*, díl III. Praha: Academia. ISBN neuvedeno.

- JUNGMANN, Josef, 1990. *Slovník česko-německý*, díl IV. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-0238-9
- KLIKA, Josef, 1897. *Stručný slovník paedagogický*. Praha: Odbor literárně-paedagogický při Ústředním spolku jednot učitelských v Království českém. ISBN neuvedeno.
- KOTT, František Štěpán (ed.), 1878–1893. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-freseologický*. Praha: Tiskem a nákladem knihtiskárny Františka Šimáčka. ISBN neuvedeno. Viz také URL 5.
- KUJAL, Bohumil & kol., 1965. *Pedagogický slovník*. 1. díl (A-O). Praha: SPN. ISBN neuvedeno.
- RANK, Josef, ed. (bez vrocení, dle Moravské zemské knihovny asi 1903). *Nový slovník jazyka českého i německého*, sest. dle Šumavského, Jungmanna, Sanderse aj., I. díl česko-německý. 7. vyd. Praha: Nakladatelství A. Haase. ISBN neuvedeno.
- OTTO, Jan, KALOUSEK, Vladislav & kol., 1889 a 1906. *Ottův slovník naučný* II. a XXVI. díl. Praha: Jan Otto. ISBN neuvedeno.
- RÁDL, Emanuel, TOBOLKA, Zdeněk V. & kol., 1933. *Masarykův slovník naučný*, díl VII., Praha: Československý Kompas. ISBN neuvedeno.
- HUJER, Oldřich & kol., 1935–1957. *Příruční slovník jazyka českého*, Praha: SPN.

Monografie a studie

- ADEN-GROSSMANN, Vilma, 2011. *Der Kindergarten. Geschichte – Entwicklung – Konzepte*. Weinheim/Basel, Beltz Verlag. ISBN 978-3-407-62771-1.
- Autor neuveden, 1887. *Geschichte der Kinderbewahranstalten und Kindergärten in Österreich*. Wien: Verein für Kindergärten in Österreich. ISBN neuvedeno.
- FOTTOVÁ, Marie, 1949. *Mateřské školy v pětiletce*. Školství a osvěta, roč. 4, č. 6, s. 66. ISSN neuvedeno.
- FRANC, Martin, HALÍŘOVÁ, Martina, KNAPÍK, Jiří, LENDEROVÁ, Milena & MAUR, Eduard, 2021. *Velké dějiny země Koruny české*. Tematická řada. Dětství. ISBN 978-80-7637-211-5.
- FRANKE-MEYER, Diane, 2011. *Kleinkindererziehung und Kindergarten im historischen Prozess. Ihre Rolle im Spannungsfeld zwischen Bildungspolitik, Familie und Schule*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt. ISBN 978-3-7815-1783-7.
- HRDINOVÁ, Eva, 2018. *Překlad termínu v mezikulturních relacích*. Olomouc: UP. ISBN 978-80-244-5396-5.
- CHLUP, Otakar, KUBÁLEK, Josef & UHER, Jan, 1939. *Pedagogická encyklopedie*, 2. díl. Brno, Praha: Novina. ISBN neuvedeno.
- CHLUP, Otakar, 1948. *Výchova dítěte v době předškolní*. Brno: Comenius.

- KÁDNEROVÁ, Božena a kol., 1954. *Příručka pro pracovnice v zemědělských útulcích*. Praha: SPN. ISBN neuvedeno.
- KONEČNÝ, Karel, 2023. Počátky studia předškolní výchovy na Pedagogické fakultě Univerzity palackého v Olomouci v letech 1946–1950. *Historia scholastica*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. a Komenského a technická univerzita v Liberci. Roč. 9, č. 2, s. 277–300. ISSN 1804-4913.
- KONRAD, Franz-Michael, 2012. *Der Kindergarten. Seine Geschichte von den Anfängen bis in die Gegenwart*, 2. Aufl. Freiburg im Breisgau: Lambertus. ISBN 3-7841-1532-2.
- KOSELLECK, Reinhart, 2006. *Begriffsgeschichten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. ISBN 978-3-518-58463.
- LENDEROVÁ, Milena, RÝDL, Karel, 2006. *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*. Praha – Litomyšl: Paseka. ISBN 80-7185-647-9.
- LEY-NALIS, Heidemarie, RÖSLER, Katharina, 2019. *Geschichte der Elementarpädagogik in Österreich*. Weinheim – Basel: Beltz Juventa. ISBN 978-3-7799-3787-6.
- OPRAVILOVÁ, Eva, UHLÍŘOVÁ, Jana, 2016 a 2021. *Příběhy české mateřské školy: vývoj a proměny předškolní výchovy*. 1. díl (do r. 1948) a 2. díl (1948–1989). Praha: PdF UK. ISBN 978-80-7603-199-3.
- OPRAVILOVÁ, Eva, UHLÍŘOVÁ, Jana, 2013. *Předškolní výchova v zrcadle pramenů III*. Praha: Univerzita Karlova. Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-7290-624-6.
- PAPATHANASSIOU, Maria, 1999. *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule. Die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich 1880–1939*. Wien: Böhlau. ISBN 978-37-0280-360-5.
- PLACHT, Otto, HAVELKA, František, 1934. *Příručka školské a osvětové správy. Pro potřebu služby školských a osvětových úřadů a orgánů*. Praha: Státní nakladatelství v Praze. ISBN neuvedeno.
- POKLUDOVÁ, Andrea, 2024. Mateřské školy/Kindergärten v multietnickém prostředí Brna, Olomouce a Moravské Ostravy v letech 1872–1938. *Časopis Matice moravské*. Brno: Matice moravská, roč. 143, č. 1, s. 77–104. ISSN 0323-052X.
- PŠENÍČKOVÁ, Jana, 2002. *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství – podmínky pro vznik JZD – 1953*. Praha: Státní ústřední archiv. ISBN 80-85475-80-4.
- PŠENÍČKOVÁ, Jana, 2003. *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství – podmínky pro vznik JZD – 1945*. Praha: Státní ústřední archiv. ISBN 80-85475-98-7.
- PŠENÍČKOVÁ, Jana, 2004. *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství – podmínky pro vznik JZD – 1946*. Praha: Státní ústřední archiv. ISBN 80-86712-16-8.

- PŠENIČKOVÁ, Jana, 2005. *Zemědělské družstevnictví: kolektivizace zemědělství – podmínky pro vznik JZD – 1947*. Praha: Národní archiv. ISBN 80-86712-27-3.
- REYER, Jürgen, FRANKE-MEYER, Diane, 2021. *Die Kindergärtnerin. Zur Geschichte einer Semi-Professionalisierung*. Weinheim: Beltz Juventa. ISBN 978-3-7799-5230-5
- RÝDL, Karel, ŠMELOVÁ, Eva, 2012. *Vývoj institucí pro předškolní výchovu*, Olomouc: Univerzita Palackého. Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-244-3033-1.
- ŠMELOVÁ, Eva, 2008. *Ohlédnutí do historie předškolní výchovy*, Olomouc: Univerzita Palackého. Pedagogická fakulta. ISBN 978-80-244-2238-1.
- WASMUTH, Helge, 2011. *Kindertageseinrichtungen als Bildungseinrichtungen. Zur Bedeutung von Bildung und Erziehung in der Geschichte der öffentlichen Kleinkindererziehung in Deutschland bis 1945*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt. ISBN 978-3-7815-1809-4

Webové stránky

- URL 1: BÁRCSI, Géza, ORSÁGH, László & kol., *A magyar nyelv értelmező szótára, 1959–1962*, slovníkové heslo *gyermekmenhely* [cit. 2025-03-03]. Dostupné z webu *Arcanum*: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/gy-2DB8B/gyermekmenhely-2DFE1/?list=eyJxdWVyeSI6ICjneWVybWVrbWVuaGVseSJ9>.
- URL 2: HUJER, Oldřich a kol. *Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957*, slovníkové heslo *opatrovna* [cit. 2025-3-15]. Dostupné z: https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledej&heslo=opatrovna&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=%C3%BAtulek&ps_startfrom=0&ps_numcards=183&numchange=no&not_initial=1.
- URL 3: HUJER, Oldřich a kol., *Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957*, heslo *útulek* [cit. 2024-11-06]. Dostupné z: https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledej&heslo=%C3%BAtulek&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&numchange=no&not_initial=1.
- URL 4: HUJER, Oldřich & kol., *Příruční slovník jazyka českého, 1935–1957*, heslo *asyl* [cit. 2024-11-28]. Dostupné z: https://psjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledej&heslo=asyl&where=hesla&zobraz_ps=ps&zobraz_cards=cards&pocet_karet=3&ps_heslo=asyl&ps_startfrom=0&ps_numcards=1&numchange=no&not_initial=1.
- URL 5: KOTT, František Štěpán (ed.), 1878–1893. *Česko-německý slovník zvláště grammatičko-fraseologický*, heslo *opatrovna*, díl II., s. 381 [cit. 2025-12-20]. Dostupné z <http://kott.ujc.cas.cz/index>.